
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

N. Gonis – D. Colomo κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 72 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 92], Λονδίνο 2008, σελ. xiv+203· πίν. 16.

P. Parsons – J. Rea – D. Obbink – N. Gonis κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 73 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 94], Λονδίνο 2009, σελ. xii+215· πίν. 12.

D. Leith – D. C. Parker – S. R. Pickering – N. Gonis – A. Malouta κ.ά., *The Oxyrhynchus Papyri* 74 [Egypt Exploration Society, Graeco-Roman Memoirs 95], Λονδίνο 2009, σελ. xii+174· πίν. 8.

Τρεις εξαιρετικοί τόμοι με ποικίλα φιλολογικά κείμενα και δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου από την Οξύρυγχο, εκδομένα με απαράμιλλη αρτιότητα, πληρότητα και επιστη-
μοσύνη.

Ο 72ος τόμος αρχίζει με την προς Κορινθίους επιστολή του Παύλου (4844-45, 4ος και 6ος αι.) και συνεχίζει με άγνωστες εξάμετρες συνθέσεις (4846-53, 1ος έως 4ος αι.) που αφορούν κυρίως μυθολογικά θέματα (Πηλέας, Τρωικός πόλεμος, Νεοπτόλεμος, Μελέαγρος)· μια άγνωστη έως τώρα λέξη, το επίθετο *ἀμοίβιμος*, εμφανίζεται στο σπάραγμα 4848. Ακολουθούν εκτενέστερα σπάραγματα από δύο εγχειρίδια ρητορικής, από τα οποία το πρώτο (4854, 2ος/3ος αι.) συμπίπτει σε πολλά σημεία με το έργο *Τεχνῶν ῥητορικῶν* ἄ' που αποδίδεται στον Αίλιο Αριστείδη, αλλά με σημαντικές παραλείψεις, προσθήκες και μετατοπίσεις κειμένου, καθιστώντας προφανές ότι η ιστορία του αρχαίου κειμένου είναι πολύ πιο πολύπλοκη από όσο αφήνουν να διαφανεί τα μεσαιωνικά χειρόγραφα· το δεύτερο περιέχει εκτενή τμήματα από μια ενδιαφέρουσα *Τέχνη ῥητορική* που διαφέρει σε αρκετά σημεία από τα εκδομένα εγχειρίδια.

Τα έγγραφα του τόμου περιλαμβάνουν 33 διαστολικά (4856-90, 2ος αι.), μέρος μιας μεγάλης ομάδας εγγράφων που σχετίζονται με τους *σιτολόγους* της Οξύρυγχο· κείμενα του 4ου και του 5ου αι. (4893-4922), στην πλειονότητά τους ιδιωτικά, που ενδιαφέρουν κυρίως για τη συμβολή τους στη χρονολόγηση με βάση τους υπάτους και για προσωπογραφικές πληροφορίες για στρατιώτες και αξιωματούχους της διοίκησης και του στρατού· έγγραφα του 6ου και του 7ου αι. (4923-30) που σχετίζονται με τον γνωστό *ἔνδοξον οἶκον* των Απιώνων, ιδιαίτερα την περίοδο κατά την οποία επικεφαλής του ήταν ο Φλάβιος Απίων ο δεύτερος.

Ο 73ος τόμος αρχίζει με κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης: Ψαλμοί (4931-4933, 5ος αι.) και πρώτη επιστολή του Πέτρου

(4934, 3ος-4ος αι.). Ακολουθούν κείμενα παλαιάς και νέας κωμωδίας (Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι*, 4935, 2ος αι.· Μένανδρος, *Επιτρέποντες*, 4936, 2ος αι.· ίσως *Γεωργός*, 4937, σπάραγμα περγαμηνού κώδικα του βου-7ου αι.), και πρωτοεμφανιζόμενα φιλολογικά κείμενα: τα *Φυσικά του Εμπεδοκλή* (4938, 2ος αι.), μια εξάμετρη *ήθοποιία* (;) της αυτοκρατορικής περιόδου, όπου ένας νεαρός θρηνεί τον πρόωρο χαμό της αγαπημένης του (4939, 2ος αι.), μια ιστορία της ελληνιστικής περιόδου (4940, 1ος αι.), ένα έργο για τη διαίρεση των πλατωνικών διαλόγων σε τετραλογίες γραμμένο ίσως από τον Θρασύλλο (4941, 2ος αι.), απόσπασμα από το πρώτο βιβλίο της επιτομής από τα έργα του Δίδυμου και του Λούκιλλου από την Τάρρα που συνέταξε ο Ζηνόβιος (4942, 3ος αι.), δύο ενδιαφέροντα εκτενή αποσπάσματα από την *Έφημερίδα του Τρωικού πολέμου του Δίκτυ* από την Κρήτη, που επιτρέπουν περαιτέρω σύγκριση με τη λατινική μετάφραση του έργου, τη μόνη μορφή του κειμένου που σώζεται πλήρως (4943-4944, 2ος και αρχές του 3ου αι.· στο σχόλιο στο 4944.93 ένα *lapsus calami* δημιούργησε το ρήμα *συνεγράφω*), και ένα νέο απόσπασμα από τα *Φοινικικά* του Λολλιανού (4945, 3ος αι.). Ακολουθούν σπαράγματα με τμήματα από γνωστά έργα: Διονύσιος Αλικαρνασσέας, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία* (4946, 3ος αι.), Στράβων (4947, 2ος/3ος αι.), Αχιλλέας Τάτιος (4948, 3ος αι.), Αίλιος Αριστείδης, *Παναθηναϊκός* (4949, 6ος αι.).

Από τα έγγραφα του τόμου επισημαίνω δύο αιτήσεις που αφορούν εκβιασμούς (4953-4954), έναν λατινικό κατάλογο με τα μέλη μιας στρατιωτικής φρουράς (4955), δύο *κατ' οικίαν απογραφάς* (4956-4957), μια πολύ ενδιαφέρουσα ιδιωτική επιστολή γραμμένη σε άπταιστα ελληνικά, με διαγραφές και εκτενείς προσθήκες από ένα δεύτερο χέρι και ένα τεράστιο X που διαγράφει όλο το κείμενο (4959), μια *μανιχαϊκή* επιστολή (4965), και τη σύμβαση εργασίας ενός *κηρυκτού* (= *κήρυκα*· η λέξη εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά), τη μόνη του είδους της, που περιέχει την πρώτη παπυρική μαρτυρία ότι οι αρχές παρείχαν στους ντελάληδες, εκτός από μισθό, και *την ράβδον του κηρυκτού μετά των αὐτοῦ κωδωνίων* (= *κωδωνίων*· 4967, 6ος/7ος αι.).

Τα φιλολογικά κείμενα του 74ου τόμου χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν οκτώ φύλλα από δύο τεύχη ενός παπύρινου κώδικα του 5ου αι. που περιέχουν τμήματα από τις Πράξεις των Αποστόλων (4968), που δίκαια χαρακτηρίζονται ως η σημαντικότερη ανακάλυψη για το ελληνικό τους κείμενο τα τελευταία εκατό χρόνια, μια και καθιστούν σαφές ότι δεν μπορεί να είναι ορθό ένα απλό διπολικό σχήμα (με την «Αλεξανδρινή» και τη «Δυτική» ομάδα χειρογράφων) για τη χειρόγραφη παράδοση του έργου, και ότι είναι πλέον αναγκαία μια νέα διερεύνηση της ιστορίας του κειμένου των Πράξεων. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν έντεκα έργα ιατρικού περιεχομένου: *Ιπποκράτης, Περί ἄρθρων* (4969, 2ος/3ος αι.) και μερικές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες ιατρικές παραγ-

ματείες διαιτητικού, χειρουργικού, ανατομικού, κτηνιατρικού και φαρμακολογικού περιεχομένου (4970-79, 2ος αι.).

Τα έγγραφα του τόμου χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο (1ος-4ος αι.) και περιλαμβάνουν απογραφές πληθυσμού (4980-83, 4986-91), δηλώσεις γέννησης (4993-95, 4999) και θανάτου (4992, 4996-98), κλήσεις για εμφάνιση σε διοικητικές αρχές (5000-12), κείμενα, κυρίως συμβόλαια, που αφορούν καλλιτέχνες (5013-16), και τέλος τρία ερωτήματα σε μαντεία (5017-19).

Περίπου τριάντα διαφορετικοί ειδικοί υπογράφουν τις εκδόσεις των κειμένων, που συνοδεύονται από ιδιαίτερα εκτενή και λεπτομερή σχολιασμό. Ο αναγνώστης είναι ευγνώμων για τα γλωσσικά, πραγματολογικά και βιβλιογραφικά στοιχεία που παραθέτουν για χάρη του οι εκδότες, για τις εκτενείς αναλύσεις και τις λεπτομερείς παρατηρήσεις τους, και κυρίως για την προσεκτική και έγκυρη έκδοση των κειμένων. Οι τόμοι περιέχουν ευκρινείς φωτογραφίες όλων των φιλολογικών κειμένων καθώς και επιλεγμένων εγγράφων. Στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.papyrology.ox.ac.uk> οι ενδιαφερόμενοι θα βρουν ψηφιακές εικόνες υψηλής ανάλυσης όλων των κειμένων.

Π. Α. Αγαπητός, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης. Κριτική έκδοση της διασκευής α* [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 9], Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2006, σσ. 538.

Η κειμενική κριτική σε συνδυασμό με τη λογοτεχνική ανάλυση της υστερομεσαιωνικής δημώδους έμμετρης ερωτικής μυθιστορίας *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης* έχει απασχολήσει έντονα τον Π. Α. Αγαπητό, γνωστό μελετητή της δημώδους βυζαντινής γραμματείας, τόσο στη δημοσιευμένη μορφή της διατριβής του (ενδιαφέρουσα ήταν εκεί η αναλυτική εξέταση των χφφ του *Λιβίστρου* και των ομάδων τους· στη σ. 35, σημ. 68, διατυπώνεται η πρόθεση του συγγρ. να δημοσιεύσει πλήρη έκδοση των παραλλαγών SNPΣ του *Λιβίστρου*, τις οποίες ομαδοποιεί στη διασκευή α),¹ όσο και σε άλλα, μικρότερα, δημοσιεύματα από το 1992 κ.ε.

Η παρούσα έκδοση της διασκευής α, προϊόν της συστηματικής αυτής ερευνητικής ενασχόλησης, και έτοιμη για εκτύπωση τουλάχιστον από το 2000, είναι αυστηρά φιλολογική, αρκετά καλά επιμελημένη και εκτυπωμένη· πληροί, επομένως, τις προϋποθέσεις της σειράς «B.N.B.» του Μ.Ι.Ε.Τ., αν και τα ελληνικά του διαμορφωμένου στο εξωτερικό (Η.Π.Α. και Γερμανία) συγγραφέα απαιτούσαν μεγαλύτερη βελτίωση. Αποτελείται από *Περιεχόμενα* (σσ. 9-10), *Πρόλογο* (σσ. 11-16· παρουσιάζεται το ιστορικό της έκδοσης, σκιαγραφείται η δεκαεπτάχρονη «μυητική διαδρομή» του συγγρ. στα εκδοτικά προβλήματα του *Λιβίστρου*, με στόχο «τη γνώση του συνόλου του κειμενικού υλικού», περιγράφεται συνοπτικά η μέθοδος της κριτικής επεξεργασίας του κειμένου και εκφράζονται οι οφειλόμενες ευχαριστίες), *Βιβλιογραφία και πίνακα συντομογραφιών* (σσ. 17-40), αναλυτική *Εισαγωγή* με άνισα σε όγκο κύρια μέρη· ο πυρήνας της είναι, βέβαια, όπως το δείχνει και ο όγκος τους, τα μέρη IV και V (*Ι. Δυο λόγια για το μυθιστόρημα*, σσ. 41-66· δίνονται σύντομη περίληψη του μυθιστορήματος και περιεκτική αναφορά σε γραμματολογικά και λογοτεχνικά ζητήματα, *II. Μάρτυρες και εκδόσεις*, σσ. 67-93, *III. Το ρευστό κείμενο: ορισμοί και ορολογία*, σσ. 94-108· επανεξετάζονται οι όροι διορθωτική προσαρμογή και διασκευαστική επέμβαση, ανοικτό και κλειστό κείμενο, διασκευή και παραλλαγή, εκδοχή και γραφή, *IV. Οι σχέσεις των χφφ: Δυναμική συνεξέταση* (σσ. 109-159), *V. Η πρόσληψη του μυθιστορήματος* (σσ. 160-233), *VI. Η παρούσα έκδοση* (σσ. 234-252· περιγράφεται η υπερσυντηρητική εκδοτική μέθοδος που εφαρμόζεται), έκδοση του κειμένου της διασκευής α κριτικά αποκατεστημένου (σσ. 253-432), *Παράρτημα* (σσ. 433-446· εκδίδονται τα σωζόμενα αποσπάσματα του μυθιστορήματος), *Γλωσσάριο* (σσ. 447-502· περιέχονται όλες οι λέξεις του κειμένου με τους τύπους τους κατά παράβαση της πάγιας τακτικής της

1. Βλ. P. A. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances. A Textual and Literary Study of Kallimachos, Belthandros and Libistros* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 34], Μόναχο, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, 1991.

«B.N.B.» που ευνοεί τα ερμηνευτικά Γλωσσάρια και όχι τους Πίνακες λέξεων), *Ευρετήριο ονομάτων* (σσ. 503-504· εκτός από τα κύρια ονόματα περιλαμβάνονται και κοινές λέξεις που δηλώνουν αφηρημένες έννοιες), φωτογραφικοί Πίνακες χφφ με δείγματα από τα παρουσιαζόμενα στο κεφάλαιο II χφφ (σσ. 505-530) και αγγλική περίληψη της *Εισαγωγής* (σσ. 531-538).

Η έκδοση αυτή του *Λίβιστρου* μαρτυρεί ένα ικανοποιητικό προχώρημα της έρευνας, όσο και του ίδιου του μελετητή, προς τα εμπρός. Διαθέτουμε τώρα μια κωδικολογική περιγραφή όλων των χφφ και των έντυπων μαρτύρων του μυθιστορήματος, αλλά και μια αναλυτική εξέταση των μεταξύ τους σχέσεων, έχουμε τη συνοπτική παρουσίαση των εκδόσεών του, ενώ προσεκτικά, γενικά, παρουσιάζεται και η διαδικασία πρόσληψης του κειμένου στον χώρο και στον χρόνο. Τα κεφάλαια III-IV της *Εισαγωγής* (στα αρνητικά γνωρίσματα της οποίας θα σημειώναμε μια τάση για πληρότητα ή, μάλλον, για διόγκωση προς θεωρητικές συζητήσεις) είναι σίγουρα τα πιο αξιόλογα, καθώς αξιοποιούνται εδώ η καλή κλασική και η στερεότερη βυζαντινολογική κατάρτιση του συγγραφέα, οι γνώσεις του γύρω από ζητήματα ιστορίας και εκδοτικής, τεχνικής και ποιητικής των ελληνικών μεσαιωνικών λόγιων και δημωδών κειμένων. Ο αναγνώστης αποκτά μια σαφή εικόνα για παλαιογραφικά και κωδικολογικά θέματα των χφφ, αλλά και για γενικότερα ζητήματα ιστορικής ερμηνείας που αφορούν την παραγωγή και τη χρήση τους. Πρέπει, ακόμη, να σημειωθεί ότι η σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση με τα προβλήματα αποκατάστασης του κειμένου είχε αφήσει μέχρι πρόσφατα, σε πολλές εκδοτικές προσπάθειες, αδιερεύνητο το πεδίο της θεματικής δομής και σύνθεσης, της αφηγηματικής τεχνικής και του ύφους. Το κενό αυτό έρχονται να καλύψουν ικανοποιητικά οι ως τώρα δημοσιευμένες εργασίες του Αγαπητού, οι οποίες εστιάζουν στην ποιητικότητα σε συνδυασμό με την ανίχνευση της προφορικότητας του κειμένου. Μπορούμε, ωστόσο, να δεχτούμε ότι είναι, σε γενικές γραμμές, ορθή η καταληκτική άποψη του συγγρ. στο κεφ. II, ότι «απέχουμε αρκετά από μια σφαιρική κατανόηση της ιστορίας του κειμένου του μυθιστορήματος, γεγονός που δυσχεραίνει την επίτευξη μιας μεθοδολογικά ικανοποιητικής έκδοσης» (σ. 93).

Στη συνέχεια θα διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις στα διάφορα κεφάλαια της εκτενέστατης *Εισαγωγής*, με σκοπό, όχι να μειωθεί η αξία της, αλλά να ελκυστεί η προσοχή του αναγνώστη στις δυσκολίες που παρουσιάζουν η έκδοση και η ερμηνευτική προσέγγιση του *Λίβιστρου*, η χειρόγραφη παράδοση του οποίου δημιουργεί προσκόμματα και στον πιο εξειδικευμένο μελετητή του:

- (1) Η πρώιμη χρονολόγηση του *μυθιστορήματος* στο α' μισό του 13ου αι. δεν φαίνεται πειστική. Οι συγγένειες με το Κομνήνιο *μυθιστόρημα*, η τελετουργία της ύψωσης του βασιλέα κατά την αναγόρευσή του

πάνω σε ασπίδα και η έντονη κειμενική παρουσία του *Λίβιστρου* στο β' τέταρτο του 14ου αι., στοιχεία στα οποία κατεξοχήν στηρίζεται ο συγγρ., δεν αποτελούν πολύ συγκεκριμένες ενδείξεις (το 1330 ως *terminus ante quem* ορίζεται μάλλον αυθαίρετα). Όπως, εξάλλου, ορθά παρατηρεί η Τ. Λεντάρη,² η παραπάνω χρονολόγηση θα επέβαλλε συνεξέταση του *Λίβιστρου* με μια άλλη, ευρύτερη, κατηγορία έργων, όπως ο *Φλώριος*, ο *Ιμπέριος*, η *Αχιλλίδα*, η *Διήγησις Αλεξάνδρου*, η *Θησηίδα*, ο *Πόλεμος Τρωάδας*. Εδώ ο συγγρ. δεν φαίνεται να ωφελήθηκε από παρατηρήσεις άλλων ερευνητών στα «Πρακτικά» του Συνεδρίου N.G.M.A. της Βενετίας.

- (2) Τα επιχειρήματα που παρουσιάζουν την αυτοκρατορική αυλή των Λασκαριδών της Νίκαιας (κατά την εικοσαετία 1240-1260) ως τόπο συγγραφής του έργου είναι πενιχρά. Η αυλική κουλτούρα, την οποία επικαλείται ο συγγρ. ως πλαίσιο λογοτεχνικής δημιουργίας, είναι το ίδιο αναπτυγμένη και στην Κωνσταντινούπολη, όπως παρατηρεί, μεταξύ άλλων μελετητών, η Τ. Λεντάρη.³
- (3) Διακρίνουμε μια τάση υπερβολής στις περιπτώσεις όπου ο συγγρ. εκτρέπεται σε αφοριστικές διατυπώσεις του τύπου «ο ανώνυμος ποιητής επιτυγχάνει να συγκεκριάσει στο κείμενό του την εμπειρία της οδύνης με την αίσθηση της ηδονής, το κατεξοχήν, νομίζω, ζητούμενο του ποιητικού λόγου» (σ. 63). Ως γνωστόν, στη συγκεκριμένη κατηγορία μεσαιωνικής ποίησης δεν έχει εισαχθεί με τρόπο ουσιαστικό το θέμα του θανάτου, το οποίο, κατεξοχήν, προσδίδει στο ποιητικό κείμενο τη βαθύτερη διάσταση της τραγικότητας και της οδύνης (η λ. οδύνη απαντά, βέβαια, συχνά στο κείμενο, ωστόσο το νόημά της θα πρέπει να προσδιοριστεί ακριβέστερα στο πλαίσιο μιας συστηματικής εξέτασης της μεσαιωνικής ερωτικής λογοτεχνίας: οι πομπώδεις αναφορές στις αφηγηματικές εκφάνσεις των ερωτικών συναισθημάτων των πρωταγωνιστών – είναι απορίας άξιον πώς λείπει η βιβλιογραφική παραπομπή στη μελέτη του Μ. Perí, *Του πόθου αρρωστημένος. Ιατρική και ποίηση στον «Ερωτόκριτο»*, μτφρ. Α. Αθανασοπούλου, Ηράκλειο 1999, η οποία εξετάζει την παθογένεια του έρωτα σε μιαν άλλη μυθιστορία, τον *Ερωτόκριτο* – δεν αγγίζουν την ουσία του συγκεκριμένου ζητήματος). Η φράση, εξάλλου, «ολόκληρο το μυθιστόρημα είναι ένα περιπετειώδες ταξίδι αναζήτησης κατά μήκος αυτού του δρόμου, αλλά και αφήγησης γύρω από τις συνέπειες του ταξιδιού αυτού για τους εμπλεκόμενους χαρακτήρες» (σ. 63) θα ταίριαζε καλύτερα σε ένα ψυχογραφικό μυθιστόρημα του

2. Βλ. *Αφήγησις Λίβιστρου και Ροδάμνης, The Vatican Version. Κριτική έκδοση (editio princeps) με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο Τ. Lendari* [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 10], Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2007, σσ. 65-71.

3. Βλ. ό.π.

19ου ή του 20ού αι. Εδώ πρόκειται μάλλον για μια «λογοτεχνία του ματιού»: το βλέμμα και η περιγραφή (όχι το υποσυνείδητο) είναι τα στοιχεία που βασικά κυριαρχούν στη μεσαιωνική μυθιστορία. Φυσικά, όλα τα παραπάνω είναι ευεξήγητα σε όποιον γνωρίζει ότι ο συγγρ. είναι, παράλληλα, και δόκιμος μυθιστοριογράφος με ευαίσθητα κείμενα βυζαντινής θεματικής.

- (4) Φορτισμένος, υπέρ το δέον, παρουσιάζεται ο λόγος του συγγρ. και όταν αναφέρεται στα «ενσωματωμένα» στο κείμενο του *Λίβιστρου* ερωτικά ποιήματα/μοιρολόγια. Ορθά έχει εκτιμηθεί, βέβαια, η σημαντική τους θέση στη μυθιστορία, ωστόσο η αισθητική τους αξία είναι σαφώς κατώτερη από εκείνη, π.χ., των *Ερωτοπαιγνίων* (ο συγγρ., αντίθετα, με ευκολία συμπεραίνει ότι τα ποιήματα αυτά «αποτελούν ενδείξεις για την εξέλιξη του ποιητικού λόγου από τον 12ο στον 13ο αι.», απομονώνοντάς τα από άλλα γραμματολογικά συμφραζόμενα και επιμένοντας να εξετάζει την αποτύπωση των ερωτικών συναισθημάτων που αυτά εκφράζουν μέσα στο πλαίσιο του λόγιου Κομνήνειου μυθιστορήματος ή της βυζαντινής ηθοποιίας, σσ. 63-64). Αποδοτικότερη θα ήταν μια άλλη, φιλολογικότερη προσέγγιση των κειμένων αυτών που θα στρεφόταν γύρω από τη χρήση στερεότυπων μοτίβων της δημώδους ερωτικής ποίησης, τον διακειμενικό διάλογο με σύγχρονα και μεταγενέστερα λυρικά ποιήματα, ή γύρω από μετρικά και στιχουργικά ζητήματα (η πολύ ενδιαφέρουσα παρουσία δύο οκτασύλλαβων στροφικών τραγουδιών μέσα στον κυρίαρχο πολιτικό στίχο επισημαίνεται απλώς, χωρίς να εξηγείται ή να σχολιάζεται αναλυτικότερα). Από την άλλη μεριά, με τρόπο απόλυτο ο συγγρ. αποφαίνεται ότι «αρκεί να διαβάσει κανείς τα μοιρολόγια του *Λίβιστρου* και του *Κλιτοβόντα*, πριν συναντήσουν τη *Ροδάμνη* στο πανδοχείο της, για να αναγνωρίσει τον δημιουργικό συγκερασμό λόγιου και δημώδους που καταλήγει σε ένα νεωτερίζοντα έντεχνο ποιητικό λόγο» (σ. 64). Η σύγκριση, προφανώς στο πλαίσιο της ρητορικής μίμησης, γίνεται με ένα γυναικείο μοιρολόι που εμφανίζεται στο προγενέστερο λόγιο μυθιστόρημα του Νικήτα Ευγενειανού *Τα κατά Δρόσιλλαν και Χαρικλέα* (σ. 64, σημ. 78). Ο νεωτερισμός, όμως, στον οποίο αναφέρεται ο συγγρ., αποτελεί καθιερωμένη πρακτική στα δημώδη στιχουργήματα. Αναφέρουμε ενδεικτικά το σύντομο κλάμα της *Πέρδικας* για τον χαμό των παιδιών της στον *Πουολόγο* (στ. 264-265)⁴ και το εκτενέστερο μοιρολόι των δύο νεκρών νέων στον *Απόκοπο* (στ. 239-272)⁵ και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις αναγνωρίζουμε απηχήσεις δημοτικών τραγουδιών).

4. Βλ. Ο *Πουολόγος*. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Ισ. Τσαβαρή [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 5], Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987.

5. Βλ. P. Vejleskov, *Αποκοπος*, Κολωνία, Romiosini, 2005.

- (5) Ο συγγρ. χρησιμοποιεί όρους, όπως «νεωτερικότητα» (σ. 65), «χρηστικά κείμενα» (σ. 160), κ.ά., ή φράσεις, όπως «προσωπείο του ποιητή» (σ. 65), «αυτοπεποίθηση του καλλιτέχνη για το έργο του» (σ. 65), κ.ά., αυθαίρετα, χωρίς να ορίζει το σημασιολογικό και ιδεολογικό πεδίο στο οποίο εγγράφεται η νέα χρήση τους, πεδία τα οποία, ως γνωστόν, δεν παρουσιάζονται, διαχρονικά, σταθερά.
- (6) Ενώ η αφηγηματική πορεία της μυθιστορίας φαίνεται ότι παρακολουθείται, ορθά, σε όλη την έκταση της «Εισαγωγής», μέσω της ρητορικής τεχνικής και του ύφους, τα αποτελέσματα της διερεύνησης δεν είναι αρκούντως ικανοποιητικά (αντίθετα, χρήσιμες παρατηρήσεις ανιχνεύονται σε ειδικότερες αφηγηματολογικές και υφολογικές εργασίες του μελετητή). Ο συγγρ., για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, κάνει μια απλή, επιγραμματική αναφορά στην «ποικιλία των σύνθετων λέξεων» και στη χρήση σχημάτων λόγου (σ. 64), διατηρώντας με εμμονή, σε ό,τι αφορά και το υφολογικό επίπεδο του κειμένου, τη σύνδεση προς τα λόγια / αρχαϊστικά μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών. Το απώτερο, βέβαια, και συνολικότερο ζητούμενο είναι (α) να εντοπισθεί, αρχικά, η ύπαρξη μιας ιδιαίτερης Ποιητικής Ρητορικής των έμμετρων υστερομεσαιωνικών δημωδών μυθιστοριών, με ερευνητικό, έστω, δείγμα τον *Λίβιστρο*, (β) να επισημανθούν οι βασικοί, τουλάχιστον, γραμματικοί χαρακτήρες τους, που ενδέχεται να έχουν και πρόσθετη ιδεολογική ή ρυθμική αξία, (γ) να αναζητηθεί η παραδοσιακή γενεαλογία τους και (δ) να ερευνηθεί η συνέχεια ή η ασυνέχειά τους σε σύγχρονες ή μεταγενέστερες δημώδεις μυθιστορίες. Εφόσον επισημανθούν και κωδικοποιηθούν οι γραμματικοί αυτοί χαρακτήρες της Ποιητικής Ρητορικής στη δημώδη μυθιστορία, μόνο τότε θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε ερωτήματα όπως, π.χ.: σχετίζεται ή όχι η έξαρση της ρητορικής με το είδος, το μέγεθος του ποιήματος και τον διδακτικό του χαρακτήρα, αν υπάρχουν κάποιες ασφαλιστικές δικλείδες που προστατεύουν το κείμενο από το υπερβάλλον ρητορικό βάρος του, κ.ά. Τα «ενσωματωμένα», π.χ., λυρικά ποιήματα του *Λίβιστρου* ισορροπούν ή όχι την ποιητική ρητορεία; Η επαναφορά της ίδιας λέξης ή έκφρασης, στοιχείο που σχετίζεται με την προφορική παράδοση των παλαιότερων κειμένων, μήπως συνιστά κι έναν δείκτη για τη μύηση του αναγνώστη στο προτεινόμενο από τον ποιητή νόημα, κάτι που συμβαίνει, ίσως, στη νεότερη ποίηση; Για παράδειγμα, η τριπλή επανάληψη του επιθ. *ξυνοχάραγος* μήπως δεν μαρτυρεί την αυτοπεποίθηση του καλλιτέχνη για το δημιούργημά του, όπως ισχυρίζεται ο συγγρ., αλλά λειτουργεί ως διεγερτική του ενδιαφέροντος των ακροατών/αναγνωστών για τα πρόσωπα και τα γεγονότα του έργου (πρβ. και την επανάληψη των επιθ. *φρικτός, φοβερός, παράξενος*, κ.ά., που ίσως αποτελούν το λεκτικό πλαίσιο μιας Ποιητικής του φαντασιακού);

- (7) Ο συγγρ. είναι, ασφαλώς, καλά ενημερωμένος θεωρητικά. Ωστόσο, «ο αναγνώστης έχει συχνά την αίσθηση πως οι θεωρητικές απόψεις και οι εφαρμογές τους παρουσιάζονται και συζητούνται απλώς για να δηλωθεί ότι είναι γνωστές στον συγγρ., ο οποίος αμέσως κατόπιν τις εγκαταλείπει». Η παρατήρηση αυτή του Γ. Κεχαγιόγλου, που αφορά τη δημοσιευμένη μορφή της διατριβής του Αγαπητού, φαίνεται ότι ισχύει, εν πολλοίς, και για την παρούσα εργασία. Στη σ. 142, δείγματος χάριν, ο συγγρ. αναφέρει αίφνης το «περικείμενο», όρο του Genette, εντάσσοντάς τον, όμως, στο πλαίσιο μιας συμβατικής εξέτασης του κώδικα P και αντιβολής του με τον N (σ. 142). Η σπασμωδική αναφορά, εν προκειμένω, σε κατηγοριοποιήσεις ή σε σημεία της θεωρίας του Genette, χωρίς την πρόθεση συνεπούς εφαρμογής του θεωρητικού του μοντέλου, αφήνει αδικαίωτη τη συγκεκριμένη επιλογή. Ένα άλλο παράδειγμα: Παρόλο που ο τίτλος του κεφ. V μας προετοιμάζει για μια εφαρμογή της σύγχρονης θεωρίας «της πρόσληψης» του Jauss (πρβ. την παραπομπή στη σχετική βιβλιογραφία, σ. 161, σημ. 4, και τις βιαστικές, επιφανειακές αναφορές στους όρους *διακείμενο* και *ορίζοντας προσδοκιών*, σσ. 162-163), που σημαίνει, δηλαδή, μια προσπάθεια προσδιορισμού του «ορίζοντα προσδοκιών» του ακροατή/αναγνώστη, της αναγνωστικής ανταπόκρισης, ο συγγρ. στην ανάλυσή του ακολουθεί κυρίως τις μελέτες των R. Ingarden, H.-G. Gadamer, ασκώντας την παραδοσιακή φιλολογική κριτική του κειμένου και εφαρμόζοντας τη γερμανική λογοτεχνική ερμηνευτική. Ασφαλώς, ωφέλιμη αποδεικνύεται η εφαρμογή των διεθνών αφηγηματικών θεωριών πάνω στα κείμενα της μεσαιωνικής μας λογοτεχνίας, ιδίως όταν συνδυάζεται με την εκμετάλλευση των ελληνικών ρητορικών και υφολογικών προτύπων και παραδόσεων, αρκεί αυτή να πραγματοποιείται με επιστημονική ακρίβεια. Σε γενικές γραμμές, πάντως, θα λέγαμε ότι, παρόλο που το θέμα των σχέσεων του Λίβιστρου με άλλα μεσαιωνικά έργα δεν συζητείται με επάρκεια (περιλαμβάνονται μόνο το Κομνήνιο μυθιστόρημα, το ποίημα του Μελιτηνιώτη *Εις την σωφροσύνην*, ο *Λόγος παρηγορητικός περί Ευτυχίας και Δυστυχίας* και ο *Διάλογος Ξένου και Αληθείας* του Ντελλαπόρτα, με σποραδικές νύξεις σε άλλα κείμενα), το κεφ. V έχει αξία: με τη διερεύνηση των «διακειμενικών» σχέσεων του Λίβιστρου, θα βρουν, πιθανότατα, την καλύτερη δυνατή λύση τους όχι μόνο το πρόβλημα της αλληλοεξάρτησης των έργων, αλλά και διάφορα άλλα, όπως – ενδεικτικά αναφέρουμε – τα προβλήματα του τόπου και του χρόνου συγγραφής τους. Θα πρέπει, όμως, να διερευνηθεί περισσότερο μήπως κοινός στίχος, αυτούσιοι ή ελαφρά παραλλαγμένοι, κοινά ημιστίχια και χωρία, καθώς και κοινά μοτίβα, τα οποία εντοπίζονται, είναι απλοί λογότυποι και δεν οφείλονται αναγκαστικά στην εξάρτηση του ενός κειμένου από το άλλο, όπως υποστηρίζεται εδώ. Ίσως

δεν δικαιούμαστε καν να μιλούμε για «διακειμενικότητα», αλλά για αξιοποίηση κοινόχρηστων παραδοσιακών στοιχείων (που απαντούν τόσο στην προφορική όσο και στη γραπτή λογοτεχνία), από την παρακαταθήκη των οποίων αντλεί ο ποιητής. Τίθενται, στη συνέχεια, τα εξής εύλογα ερωτήματα: υπάρχουν, άραγε, περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο ποιητής αποκλίνει συνειδητά από ένα παραδοσιακό στοιχείο που το προϋποθέτει ως γνωστό στο κοινό του; Ορισμένα κείμενα κάνουν μεν χρήση των παραδοσιακών μέσων, αλλά παρουσιάζουν, κατά τ' άλλα, κλειστό και αυτόνομο χαρακτήρα, κ.ά.

- (8) Στη σ. 141 απορία προκαλεί η απόπειρα σημασιολογικής διάκρισης ή ανίχνευσης λεπτών εννοιολογικών αποχρώσεων μεταξύ των λέξεων *πόθου* και *έρωτα*. Μήπως τα δύο τελευταία ουσιαστικά είναι ταυτόσημα κι έτσι εύκολα γίνεται η αντικατάστασή τους στα σύνθετα; Η εναλλαγή ποθο- και ερωτο- ως πρώτου συνθετικού επιθέτων μήπως συμβαίνει απλώς για λεκτική ποικιλία;
- (9) Οι συχνοί παραλληλισμοί των μυθιστοριών με τα αγιολογικά έργα (σσ. 160, 171) σε ό,τι αφορά τη λογοτεχνικότητα, τη χειρόγραφο διάδοση, την κατανάλωση και τη χρήση τους, δεν είναι, κατά τη γνώμη μου, εύστοχοι. Οι βίοι των αγίων και άλλα ανάλογα θρησκευτικά και ηθικοδιδασκτικά κείμενα, σε αντιδιαστολή με τις καθαυτό «λογοτεχνικές» μυθοπλασίες, κατατάσσονται σε μια οριακή κατηγορία μεταξύ λογοτεχνίας και γραμματείας (ο χαρακτηρισμός τους ως «χρηστικών», δηλαδή γραμματειακών, κειμένων ισχύει, βέβαια, με το σημερινό περιεχόμενο του όρου· η αισθητική τους αξία δεν είναι πάντοτε δεδομένη), έχουν μεγαλύτερη διάδοση σε ένα ευρύτερο, χαμηλότερης μόρφωσης κοινό, ενώ γίνεται σ' αυτά πιο εκτεταμένη χρήση των στερεότυπων.

Μερικές ειδικότερες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να γίνουν και για το τμήμα της έκδοσης του έργου. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της εξέτασής του, ο συγγρ. υποστηρίζει τη μεμονωμένη έκδοση κάθε διασκευής στο πλαίσιο μιας γενεαλογικής προσέγγισης, και αποδεικνύει το απρόσφορο μιας ενιαίας τελικής κριτικής έκδοσης, εφόσον η ρευστότητα του κειμενικού υλικού και η ένταξη των πέντε βασικών κειμένων της μυθιστορίας σε ξεχωριστές διασκευές και παραλλαγές απαγορεύει την «ανακατασκευή αρχετύπων και υπαρχετύπων με βάση τη στεμματική θεωρία» (σ. 233). Παρότι, όμως, στηρίζεται στην ομάδα των χφ SNPΣ (με οδηγητικό χφ για τους πρώτους 1200 στίχους τον N, για το υπόλοιπο τον S), τα οποία συνιστούν τη διασκευή α, σε κάποια σημεία αναγκάζεται να ενσωματώσει για τη συμπλήρωση κενών, είτε για να θεραπεύσει σοβαρά προβλήματα δομής, και γραφές από τις διασκευές E και V. Αυτό, εφόσον δηλώνεται στην «Εισαγωγή», δεν αποτελεί, φυσικά, μεθοδολογική ασυνέπεια, δείχνει όμως, το μέγεθος των εκδοτικών προβλημάτων του έργου. Η λύση της παράλληλης ή αντικριστής έκδοσης των πέντε χφφ, την

οποία έχουν προτείνει η C. Cupane και η T. Λεντάρη (που θα περιλάμβανε τον έλεγχο όλης της προηγούμενης βιβλιογραφίας και την αποτίμηση των μέχρι τώρα φιλολογικών και κριτικών συμβολών), θα μπορούσε ίσως να είναι προσφορότερη στη συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς θα μας έδινε μια σαφέστερη εικόνα των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών κάθε κειμένου, ώστε ο αναγνώστης και ο μελετητής να μπορεί ταυτόχρονα να ελέγχει τις διαφορές ή τις αναλογίες των διαφόρων μορφών. Από την άποψη αυτή, η έκδοση της Lambert, παρά τις ατέλειές της, παραμένει ακόμη χρήσιμη (κυρίως για το κείμενο του E).

Προκειμένου να αντιληφθούμε την εκδοτική πρακτική την οποία εφαρμόζει εδώ ο συγгр., αρκεί να παραθέσουμε τις καταληκτικές φράσεις της Εισαγωγής: «Η κριτική έκδοση αποδίδει την ορθογραφική, φωνητική, γραμματική και μετρική πολυτυπία και ρευστότητα που μας διασώζουν τα μεσαιωνικά χφφ. Έτσι το κείμενο που ακολουθεί μπορεί να φαντάζει στον σημερινό αναγνώστη ανομοιογενές, ανοίκειο, ίσως και παράξενο. Αυτό όμως δεν είναι κακό· άλλωστε η *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης* είναι από πολλές απόψεις το κατεξοχήν ξενοχάραγον αφήγημα *αγάπης* της βυζαντινής λογοτεχνίας» (σ. 252). Ανατρέχοντας στην ερμηνεία που δίνει ο συγгр. στη φράση *ξενοχάραχον αφήγημα* (σ. 65), θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, αντίστοιχα – αν θέλουμε να εξηγήσουμε το παράδοξο αυτό αξίωμά του για την προβολή της ανομοιογένειας και τη διατήρηση του «βυζαντινού (αυθεντικού;) ενδύματος» του κειμένου – ότι και η παρούσα *ξενοχάραχη* έκδοση ίσως εκφράζει την αυτοπεποίθηση του φιλολογικού εκδότη για το τελικό αποτέλεσμα της εργασίας του. Θα έλεγε κανείς ότι ο δόκιμος βυζαντινολόγος Π. Α. Αγαπητός αναδημιουργεί, ως σύγχρονο έργο τέχνης, ένα παλιά τυπωμένο κείμενο, μια καλά επιμελημένη έκδοση φυλλάδας, η οποία, όμως, διαβάζεται δύσκολα από τον σημερινό αναγνώστη λόγω της ασυνεπούς και ασυστηματοποίητης ορθογραφίας, του μη χωρισμού των λέξεων, κτλ. Πραγματικά, το εκδιδόμενο κείμενο παρουσιάζεται ως ένα παράξενο αμάλγαμα από διπλοτυπίες και πολυτυπίες, ανορθογραφίες (η ορθογραφία, π.χ., δεν κανονίζεται σύμφωνα με το σύστημα της Γραμματικής Τριανταφυλλίδη, δεν προσαρμόζεται σε ισχύοντες γενικούς κανόνες, καθώς ακολουθείται εδώ, απόλυτα, όμως, και άκαμπτα, η γενικά ευνόητη άποψη ότι οι γραφές των χφφ δεν κανονίζονται σε μιαν υπερσυντηρητική έκδοση όπως αυτή) και δισύλλαβες λέξεις με τόνο στην κάθε συλλαβή, αδικαιολόγητα ενωμένες λέξεις, για την υπόσταση και τη σκοπιμότητα των οποίων απορεί ο αναγνώστης, υπέρμετροι στίχοι, αρχαιοπρεπείς υποτακτικές με υπογεγραμμένη, ευδιάκριτες, γενικά, περιπτώσεις ανωμαλίας για τις οποίες δεν επιχειρούνται απαραίτητες ή ανώδυνες διορθώσεις ή μετρικές ρυθμίσεις, κ.ά. Ας σημειωθεί ότι περιορισμένες ασυνέπειες είναι φυσικό – και αναπόφευκτο – να υπάρχουν σε έργα της εποχής με προβληματική παράδοση, με γλωσσική πολυμορφία, με ιδιάζοντα φωνητικά, μορφολογικά

και συντακτικά φαινόμενα, ωστόσο ορισμένες εύκολες και αβίαστες διορθώσεις στην ορθογραφία ή στη στιχουργία επιβάλλεται να γίνονται. Ο Αγαπητός διαφωνεί με τις διαφορετικές απόψεις των Γ. Κεχαγιόγλου, Α. van Gemert, κ.ά. σε ό,τι αφορά την εκδοτική ορολογία και τεχνική, ωστόσο, ορισμένες φορές, καθίσταται δυσχερής η παρακολούθηση της δικής του ορολογίας και επιχειρηματολογίας. Παρενθετικά αναφέρω στο σημείο αυτό την παράλειψη από τη βιβλιογραφία των δύο κριτικών παρουσιάσεων του Κεχαγιόγλου για τα Ρ. Α. Agapitos, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances*, Μόναχο 1991 και Ρ. Α. Agapitos - Ole L. Smith, *The study of Medieval Greek Romance*, University of Copenhagen, 1992,⁶ παρόλο που ο συγγρ. δηλώνει στον Πρόλογο της έκδοσής του ότι έμαθε «αρκετά από τις βιβλιοκρισίες, τα μικρότερα σημειώματα και τις άλλες δημοσιεύσεις που αναφέρονταν στις μελέτες μου» (σ. 11).

Στα αρνητικά γνωρίσματα της έκδοσης προστίθεται η έλλειψη ερμηνευτικού και πραγματολογικού, γενικά, φιλολογικού σχολιασμού του κειμένου. Η έλλειψη αυτή μπορεί, βέβαια, να εξηγηθεί από το γεγονός ότι ο εκδότης έβαλε ως κύριο στόχο να παρουσιάσει το κείμενο της μυθιστορίας αποκατεστημένο κατά το δυνατόν, ώστε να δώσει στην έρευνα τη δυνατότητα περαιτέρω επιστημονικής αξιοποίησής του. Από αυτή την άποψη, πρέπει να τονισθούν ο εξαντλητικός μόχθος του μελετητή, καθώς και η αγωνία για πληρότητα, η οποία κάποτε οδηγεί σε υπερβολές.

Μερικές τελευταίες επιμέρους παρατηρήσεις και σκέψεις: στον στ. 369 θα μπορούσε η γραφή ήργεν να αντικατασταθεί από τη γραφή ήρεν (ο διορθωμένος στ. θα είχε ως εξής: το τόξον του ήρεν εις εσέν και ουκ ετόξευσέν σε); Το δράμω, πρώτο ενικό πρόσωπο υποτακτικής αορίστου (έδραμον) του ρήμ. τρέχω, δεν είναι δυνατό να απαντά ως αυτόνομο λήμμα στο «Γλωσσάριο» (σ. 462) σαν να ήταν ενεστώτας οριστικής. Εκ παραδρομής μάλλον περιλήφθηκε στο ίδιο λήμμα η παραπομπή στον στ. 1112· η απολιθωμένη γενική δικασίματος δεν είναι αυτονόητη ως προερχόμενη από ονομαστική το δικάσιμα (πρβ. στ. 365 και σ. 146· στο «Γλωσσάριο» απαντά το λήμμα δίκασμαν, ενώ στο Λεξικό του Κριαρά και στην έκδοση της Λεντάρη που έχω προαναφέρει, η γεν. εντάσσεται στο λήμμα δικάσιμο(ν)). Ενώ αναφέρεται εκτενώς στο θέμα της «αλληγορίας», ο συγγρ. δεν παραθέτει στη βιβλιογραφία του θεμελιώδη γενικά βιβλία, όπως, π.χ., ο συλλογικός τόμος G. R. Doys-Stones (επιμ.), *Metaphor, Allegory and the Classical Tradition*, Οξφόρδη 2003, κ.ά. Η πρόκριση του όρου «εγκυτιωμένος» απέναντι στον καθιερωμένο «εγκιβωτισμένος» δικαιολογείται με το περίεργο κριτήριο της «υφολογικής ανωτερότητας» της λόγιας γλώσσας απέναντι στη δημοτική. Γενικά, τα ελληνικά, ιδίως τα νεότερα, του συγγρ. δεν είναι άφογα.

6. Οι βιβλιοκρισίες για τις δύο αυτές μελέτες δημοσιεύτηκαν στα *Ελληνικά* 44.1 (1994) 200-223.

Καταλήγοντας: Θετική, γενικά, είναι η συμβολή του συγγρ. στην έρευνα γύρω από το κείμενο του *Λίβιστρου*, όμως η ίδια η έκδοση παρουσιάζει αρκετά προβλήματα. Είναι αυτονόητο ότι δεν συζητούνται εδώ όλα τα προβληματικά σημεία της απόδοσης του κειμένου, ούτε υποβάλλονται στο μικροσκόπιο μιας ενδελεχούς κριτικής, εφόσον ο συγγρ. έχει εξ αρχής θέσει τα δικά του επιστημολογικά όρια και την ακολουθούμενη από τον ίδιο μεθοδολογία. Οι νεοελληνιστές και όσοι Βυζαντινολόγοι ασχολούνται με τα δημώδη κείμενα φαίνεται ότι δεν κατόρθωσαν ακόμη να συμφωνήσουν σε ό,τι αφορά τη διατύπωση αρχών για τις φιλολογικές εκδόσεις μεσαιωνικών ελληνικών δημωδών κειμένων. Τα ειδικά συνέδρια και συμπόσια, τα οποία οργανώθηκαν με την ανάλογη θεματική, δεν κατάφεραν να λύσουν αυτό το πρόβλημα. Η άποψη που γενικά επικρατεί σήμερα είναι ότι η συγκρότηση μιας κριτικής έκδοσης αποτελεί προσωπική επιλογή, αρκεί, βέβαια, αυτή να είναι συνεπής στην εφαρμογή της. Σε μια πιο γενική θεώρηση των εκδοτικών επιλογών θα καταλήγαμε ότι απέναντι στην κανονιστική μέθοδο, που ενοποιεί και κανονίζει το μέτρο, τη στίξη και την ορθογραφία, εξακολουθεί να υπάρχει όχι μόνο η συντηρητική πρόταση του συγγρ. που δέχεται όλο σχεδόν το εύρος της ορθογραφικής, μετρικής, κ.ά. ποικιλίας, αλλά και μια μέση λύση, η οποία δεν καλύπτει μεν την αθεράπευτη, κάποτε, φθορά του κειμένου ή την ελαστικότερη απ' ό,τι σε άλλα δημώδη έργα ορθογραφική, μετρική και ρυθμική ποικιλία και ανακολουθία, από την άλλη, όμως, δεν ορρωδεί μπροστά σε ορισμένες δυνατότητες οφθαλμοφανούς ή επιβεβλημένης παρέμβασης και βελτίωσης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης, The Vatican Version. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο Τ. Λεντάρη [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 10], Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2007, σσ. 512.

Η δημώδης μυθιστορία *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης* κυκλοφορεί σήμερα σε δύο πρόσφατες φιλολογικά επιμελημένες εκδόσεις των Π. Αγαπητού¹ και Τ. Λεντάρη, οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά σε μια συγκεκριμένη διασκευή του ποιήματος (της α και της V, αντίστοιχα), ενώ παραμένει ακόμη χρήσιμη – αφήνοντας στην άκρη τις ξεπερασμένες πια πρώτες εκδόσεις του κάθε χφ – η παλιά, παράλληλη έκδοση (των E, S και 993 στ. του N) της J. Lambert.² Η αυξημένη, σήμερα, ερευνητική δραστηριότητα γύρω από τα ζητήματα του *Λιβίστρου* είναι δικαιολογημένη,

1. Π. Α. Αγαπητός, *Αφήγησις Λιβίστρου και Ροδάμνης, Κριτική έκδοση της διασκευής α [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 9], Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2006.*

2. J. A. Lambert, *Le roman de Libistros et Rhodamn e publi e d'après les manuscrits de Leyde et de Madrid*, Άμστερνταμ 1935.

καθώς πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα ποιητικά έργα της υστερομεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας και η αντιμετώπιση των εκδοτικών και άλλων ζητημάτων (γλωσσικής και μετρικής μορφής της σύνθεσης, του ύφους και της ποιητικής του) που αφορούν το έργο δεν μπορεί παρά να έχει θετικές επιπτώσεις στις γνώσεις μας για τη λογοτεχνική παραγωγή ολόκληρης της περιόδου.

Η έκδοση αυτή της γνωστής βυζαντινολόγου Τ. Λεντάρη αποτελεί αναθεωρημένη και επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής διατριβής της, η οποία υποστηρίχτηκε στο Καίμπριτζ. Βασική χειρόγραφη πηγή της συγγρ. υπήρξε ο κώδικας Vaticanus gr. 2391. Γραμμένος πιθανώς στη Νεάπολη της Ιταλίας (η άλλη συζητήσιμη εκδοχή είναι ότι γράφτηκε στο Ναύπλιο, δηλαδή τη Νεάπολη της Ρωμανίας), στο δεύτερο μισό του 15ου αι., από έναν γραφέα ο οποίος έχει ταυτιστεί με τον Μανουήλ Μελίκη (θεωρούμενο και ως διασκευαστή του κειμένου), διασώζει ένα ερωτικό ποίημα με τον τίτλο *Στίχοι ερωτικοί* και μια δημοδέστερη μορφή του *Λίβιστρου*. Καθώς η μορφή αυτή δεν παρουσιάζει σημαντικά κενά, είναι δυνατή η σχεδόν αποκλειστική στήριξη της έκδοσης σε ένα μόνο κείμενο.

Μετά τον πρόλογο (σσ. 9-12· δίνεται με συντομία το ιστορικό της εργασίας και εκφράζονται οι οφειλόμενες ευχαριστίες), τη βιβλιογραφία και τον πίνακα συντομογραφιών (σσ. 13-50), ακολουθεί η εισαγωγή (σσ. 51-140), στην οποία αιτιολογείται η εκδοτική λύση που προκρίθηκε (σσ. 53-55), εξετάζονται περιεκτικά τα σπουδαιότερα κριτικά και γραμματολογικά ζητήματα που αφορούν το έργο (σσ. 56-86) και παρουσιάζονται οι αρχές της έκδοσης (σσ. 137-139). Η περιγραφή των χφφ που δίνει τα διάφορα τεχνικά τους στοιχεία, καθώς και η διερεύνηση των μεταξύ τους σχέσεων είναι συνοπτικές (σσ. 56-64 και 83-86) και παρακολουθούν τα συμπεράσματα των Μ. Χατζηγιακουμή και Αγαπητού, τα οποία έχουν διατυπωθεί σε προηγούμενες σχετικές εργασίες τους, χωρίς να προκύπτουν ενδιαφέροντα νέα στοιχεία. Στην ουσία πρόκειται για μια σύντομη επισκόπηση των γνωστών δεδομένων που αφορούν την παράδοση του *Λίβιστρου*. Το πλέον πρωτότυπο και εκτενές τμήμα της εισαγωγής είναι αυτό στο οποίο περιλαμβάνονται μια ποσοτική και ποιοτική περιγραφή και αξιολόγηση της διασκευής V, καθώς και μια αναλυτική γλωσσική, μορφολογική και στιχουργική εξέταση του κειμένου (σσ. 87-136).

Στην ενότητα για τον χρόνο συγγραφής (σσ. 65-71), η συγγρ. απορρίπτει τόσο την πρώιμη χρονολόγηση του Αγαπητού στο πρώτο μισό του 13ου αι. όσο και την όψιμη του Β. Μιχαηλίδη στις αρχές του 15ου αι., συνδέοντας το έργο με τον πνευματικό κύκλο του Μάξιμου Πλανούδη, ο οποίος στα τέλη του 13ου αι. αναπτύσσει έντονη μεταφραστική δραστηριότητα. Το ενδιαφέρον των λογίων αυτών στρέφεται κυρίως σε ερωτικά ποιήματα της αρχαιότητας, όπως, π.χ., εκείνα του Οβίδιου και της Παλατινής Ανθολογίας. Το θέμα της χρονολόγησης δεν μπορεί, βέβαια, να λυθεί εύκολα ούτε και ύστερα από τις προτάσεις της συγγρ. Λίγα πράγ-

ματα μπορούν, επίσης, να προστεθούν και στο θέμα της τοπικής προέλευσης του μυθιστορήματος. Η Λεντάρη επιχειρεί μάλλον μια ασθενή υποστήριξη της άποψης που τοποθετεί τη συγγραφή του έργου στην αυτοκρατορική αυλή της Κωνσταντινούπολης (σε αντίθεση με αυτή του Αγαπητού, ο οποίος θεωρεί ότι το έργο γράφτηκε πρωιμότερα στην αυλή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας).

Η διερεύνηση δεν προχωρεί, δυστυχώς, και σε λεπτομερειακότερα γραμματολογικά ζητήματα, όπως, π.χ., ο σχολιασμός των σχέσεων που διαπιστώνει η συγγρ. ανάμεσα στον *Λίβιστρο* και σε άλλα δημόδη έργα, όπως π.χ., τον *Φλώριο*, τον *Ιμπέριο* και τα *Ερωτοπαίγνια*. Η ανάδειξη, επίσης, των αναλογιών που επισημαίνονται ανάμεσα στον *Λίβιστρο* και τη δυτική ποίηση ή μη ελληνόγλωσσες ανατολικές μυθιστορίες θα διαφώτιζε τον χαρακτήρα και τη σημασία του ελληνικού κειμένου. Για το θέμα της σχέσης με τη Δύση και για άλλα ενδιαφέροντα ζητήματα γίνεται μόνο μια μικρή αναφορά και κατόπιν ο αναγνώστης παραπέμπεται σε ειδικότερες μελέτες για το κάθε θέμα. Σοβαρό είναι και το πρόβλημα της λογοτεχνικότητας του κειμένου, το οποίο, όμως, ελάχιστα θίγεται εδώ, καθώς ο προσανατολισμός της εισαγωγής γίνεται αυστηρά προς την κατεύθυνση μιας φιλολογικής έκδοσης με τη στενότερη έννοια του όρου: επικεντρώνεται στην παρουσίαση του εκδιδόμενου χφ και στην περιγραφή της εκδοτικής μεθόδου.

Η επιμελημένη, γενικά, έκδοση δεν αφήνει πολλά περιθώρια για παρατηρήσεις, γι' αυτό όσα προηγήθηκαν ή ακολουθούν θα πρέπει να εκληφθούν μάλλον ως προβληματισμοί.

Η συγγρ. δεν χρησιμοποιεί τα συνήθη συνοδευτικά επίθετα (*παλαιολόγειο ερωτικό/ιπποτικό*) δίπλα στη γενική ειδολογική ονομασία *romance* κάτω από την οποία υποτάσσει το έργο. Η σύνδεση, βέβαια, που επιχειρεί με ερωτικά ποιήματα διαφωτίζει την προτεινόμενη γραμματολογική τοποθέτηση, αφού η χρονική ένταξη στην εποχή των Παλαιολόγων θεωρείται δεδομένη. Η συγγρ. προσδιορίζει το έργο με τον στενότερο όρο *βυζαντινό* και όχι με τον ευρύτερο (για τα έργα που εμφανίζονται ύστερα από το 1204) όρο *υστερομεσαιωνικό ελληνικό*, όταν, μάλιστα, ο *Λίβιστρος* ενδέχεται να μη δημιουργήθηκε σε βυζαντινοκρατούμενο έδαφος, κάτι που δεν εξετάζεται με τη δέουσα σοβαρότητα.

Το νέο υλικό, πάντως, που προσφέρει η παρούσα έκδοση είναι το κείμενο του V (εκδίδεται κριτικά αποκαταστημένο σε *editio princeps*, σσ. 141-156), για το οποίο οι μελετητές ήταν υποχρεωμένοι να καταφεύγουν στα παραθέματα που ενσωμάτωσαν στις μελέτες τους οι Χατζηγιακουμής και Αγαπητός.

Η συγγρ. δηλώνει ότι επιλέγει ως βάση των μεταγραφών της το συμβατικό, αλλά δοκιμασμένο σύστημα ενοποίησης και ρύθμισης του μέτρου, της ορθογραφίας και της στίξης της «B. N. B.» και την εκδοτική πρακτική του Στ. Αλεξίου στον *Διγενή* του Escorial, εφαρμόζοντας με συνέπεια τις

αρχές αυτές. Οι γραφές του χφ V τηρήθηκαν όπου ήταν νοηματικά, γλωσσικά και στιχουργικά ικανοποιητικές. Βέβαια, η συνύπαρξη τύπων των μεσαιωνικών ελληνικών ή και της λόγιας γλώσσας πλάι σε δημωδέστερους τύπους (π.χ. συναντούμε αιτ. τριτοκλίτων σε -ιν, αλλά και πρωτοκλίτων σε -η) δημιουργεί ασυνήθιστη ακόμη στο σημερινό μας αισθητήριο υφολογική ασυνέπεια. Αυτό οφείλεται στη γλωσσική πολυτυπία που χαρακτηρίζει τη μεικτή λογοτεχνική γλώσσα της εποχής. Ορισμένες παραλείψεις του κειμένου συμπληρώθηκαν βάσει των άλλων διασκευών, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν σε περιορισμένη έκταση, και για την αποκατάσταση τυπικών παλαιογραφικών σφαλμάτων ή προβληματικών στίχων και χωρίων. Ας σημειωθεί ότι στην αποκατάσταση του κειμένου δεν υιοθετήθηκαν διορθώσεις προηγούμενων μελετητών, εφόσον το κείμενο της συγκεκριμένης διασκευής δεν έτυχε μέχρι τώρα κριτικής επεξεργασίας και δεν απασχόλησε σύντονα την εκδοτική και ερμηνευτική δραστηριότητα. Επιδιώχτηκε επίσης η συγκρατημένη αποκατάσταση του μέτρου, όπου είχε διαταραχθεί, κάτι που συμβαίνει συνήθως αρκετά συχνά στα μεσαιωνικά κείμενα. Το κριτικό υπόμνημα είναι αρνητικό και ευσύνοπτο και περιλαμβάνει αποκλειστικά «ενδιαφέρουσες» εκδοχές του χφ V που διαφέρουν από τη διατύπωση του κειμένου.

Η έκδοση συμπληρώνεται με σχόλια (σσ. 257-434), γλωσσάριο (σσ. 435-502), πίνακα ονομάτων (σσ. 503-504· περιλαμβάνονται και κοινές λέξεις που δηλώνουν αφηρημένες έννοιες), και φωτογραφίες χφφ (σσ. 505-512).

Τα αναλυτικά ερμηνευτικά σχόλια – τα οποία συνιστούν σημαντική συμβολή στην έρευνα του Λίβιστρου – περιλαμβάνουν θέματα ρητορικής, ιστορίας, κριτικής του κειμένου, γραμματικά, συντακτικά και μετρικά· επίσης, δικαιολογούνται εδώ και οι προσωπικές επιλογές ή οι διορθωτικές προτάσεις της συγγρ. Δεδομένου, όμως, ότι ορισμένες, τουλάχιστον, από αυτές αφορούν πολυσυζητημένα – και ακόμη ανοιχτά – ζητήματα της έρευνας, η πειστικότητά τους παραμένει εκ των πραγμάτων θέμα υποκειμενικό. Η πλειονότητα των σχολίων αναφέρεται στα «παράλληλα», δηλαδή σε όμοιους ή ανάλογους στίχους ή χωρία από άλλα έργα της αρχαιότητας (π.χ. Σοφοκλής, Οβίδιος, αρχαία ελληνικά ερωτικά μυθιστορήματα, Αργοναυτικά Απόλλωνιου Ρόδιου, κ.ά.), του Μεσαίωνα (λόγια: χρονογραφία Ψελλού, χρονογραφίες Παχυμέρη, Θεοφάνη, Ψευδο-Κωδινός, Συναγωγή Μάξιμου Πλανούδη, Κομνήνεια μυθιστορήματα, *Εις την σωφροσύνην του Μελιτηνιώτη*, κ.ά.)· δημώδη έργα: *Διγενής, Προδρομικά, Καλλίμαχος, Βέλθανδρος, Φλώριος, Λόγος παρηγορητικός, Αχιλλίδα, Θησηίδα, Ερωτοπαίγνια, Πόλεμος Τρωάδας*, βυζαντινή *Ιλιάδα, Χρονικόν Μορέως, Ανακάλημα Κωνσταντινόπολης, Βίος Αισώπου, Χρονικόν Μαχαιρά, Πτωχολέων, Διήγησις Αλεξάνδρου, Ιστορία Βελισαρίου, Απόκοπος, Φαλλίδος, Ερωτόκριτος, Ονειροκριτικόν του Αχμέτ*, κ.ά.), ή από άλλες διασκευές του Λίβιστρου. Εδώ θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι οι

συχνές αναδρομές σε πολύ παλαιότερα και, γενικά, ασύμβατα, από πολλές απόψεις, έργα της αρχαιότητας γίνονται σπασμωδικά και όχι συστηματικά, καθώς δεν έχει τεθεί εξαρχής το θεωρητικό πλαίσιο για μια τέτοιου είδους διερεύνηση (στην περίπτωση αυτή θα έπρεπε να προστεθεί και η πλούσια βιβλιογραφία για το αρχαίο μυθιστόρημα ή και να επεκταθεί η έρευνα προς τους λογοτεχνικούς προδρόμους του, την ομηρική *Οδύσσεια*, την *Άλκηστη* και την *Ελένη* του Ευριπίδη, την κωμωδία του Μένανδρου, τον Απολλώνιο Ρόδιο, την αλεξανδρινή ερωτική ελεγεία, κ.ο.κ.). Η μέθοδος της συγγρ. συνίσταται σε μια αναδρομή στην αρχαιοελληνική και στη βυζαντινή ποιητική και ρητορική ορολογία και πράξη με σκοπό την κατάδειξη του σημαντικού βαθμού μίμησης, εξάρτησης ή συνέχειας που δείχνει ο *Λίβιστρος* σε σχέση με τα αρχαία/ελληνιστικά ή τα λόγια/αρχαϊστικά μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών. Από την άλλη μεριά, η παράλληλη εξέταση με σύγχρονα ή μεταγενέστερα δημώδη κείμενα, τα οποία παρουσιάζουν πολύ διαφορετικούς ειδολογικούς συντελεστές, αν και εξαιρετικά χρήσιμη, είναι τόσο ευρεία και ανοιχτή, ώστε δεν προκύπτει μια σαφέστερη εικόνα για τη γραμματολογική ένταξη του έργου.

Μερικές επιμέρους παρατηρήσεις, οι οποίες, όμως, δεν μειώνουν τη γενικά ικανοποιητική απόδοση του κειμένου: Στον στ. 562 υπάρχει παράλειψη της περισπωμένης από το ρ. ήτον· στον στ. 563 η λ. πλήρης δεν στέκει γραμματικά και σημασιολογικά· στα σχόλια (σ. 270) δεν τηρείται η κατάληξη της υποτακτικής (προκειμένου για τις λέξεις λέγεις και κρύβεις των στ. Ε 49 και Ν 83· σύμφωνα με το εφαρμοζόμενο εδώ σύστημα μεταγραφής, θα έπρεπε να είναι λέγης και κρύβης).

Καταλήγοντας: Η οικονομία θα μπορούσε να θεωρηθεί η κύρια αρετή, κάποτε, όμως, και ένα τρωτό, της έκδοσης που παρουσιάσαμε. Ο αναγνώστης δεν υποχρεώνεται να παρακολουθεί εκτεταμένες αναπαραγωγές ή ανασκευές των απόψεων προηγούμενων μελετητών ούτε, πάλι, παρασύρεται σε πληθώρα προβληματισμών. Η συγγρ. είναι εξαιρετικά προσεκτική στις διορθωτικές προτάσεις της, σαφής και μεθοδική στη γραφή και στην κριτική επεξεργασία του υλικού της.

Παντελεήμων Καλαφάτης, Μητροπολίτης Ξάνθης και Περιθεωρίου, *Πρακτικά Δημογεροντίας Ξάνθης 1892-1912 Κώδιξ Α΄*, Ξάνθη 2006, σελ. 390, και *Πρακτικά Δημογεροντίας Ξάνθης 1919-1926 Κώδιξ Β΄*, Ξάνθη 2006, σελ. 244.

Μια από τις σημαντικότερες σωζόμενες πηγές για τη νεότερη ιστορία της Ξάνθης και της περιοχής της, και ειδικότερα για τη σύσταση, την οργάνωση και τις δραστηριότητες της Έλληνορθόδοξου Κοινότητας της θρακικής αυτής πόλεως, αποτελούν τα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δημογεροντίας, τα όποια παραδίδονται καταγεγραμμένα σε δύο κώδικες που φυλάσσονται στο Άρχειο της Μητροπόλεως Ξάνθης και Περιθεωρίου.¹ Στα Πρακτικά αυτά αποτυπώνεται ένα μεγάλο μέρος της ζωής της Ξάνθης και της περιοχής της καθώς και πολυποίκιλες δραστηριότητες των κατοίκων της από τα τέλη του 19ου έως και το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα (1892-1926, με ένα κενό που αφορά το χρονικό διάστημα από το 1912 έως το 1919). Το περιεχόμενο των κωδίκων αυτών παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος του² ανέκδοτο και συνεπώς άναξιοποίητο από την ιστορική έρευνα, έως ότου το 2006 είδε επιτέλους το φως της δημοσιότητας χάρη στη φιλέρευνη δραστηριότητα του μητροπολίτη Ξάνθης και Περιθεωρίου κ. Παντελεήμονα Καλαφάτη και στο ενδιαφέρον του για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας.

Ο πρώτος κώδικας (Κώδιξ Α΄) καλύπτει τη χρονική περίοδο από την 7η Ιουνίου 1892 έως την 28η Νοεμβρίου 1912,³ άρχισε δηλαδή να συντάσσεται ένα περίπου έτος ύστερα από την έναρξη της αρχιερατείας του μητροπολίτη Ίωακείμ Σγουρού στην Ξάνθη (1891-1910)⁴ και περι-

1. Για έναν τρίτο κώδικα κάνει λόγο ο Ξάνθης (1935-1953) Ίωακείμ Μαρτινιανός, ο οποίος στις 29 Σεπτεμβρίου 1946 έγραψε σχετικό σημείωμα στο περιθώριο του δεύτερου κώδικα· βλ. *Πρακτικά*, τ. 2, σ. 219: «Τὰ μετέπειτα συνεζίζονται ἐν τῷ ἐπομένῳ Κώδικι τῶν Πρακτικῶν, ὅπως, ἐν ζηλευτῇ τάξει καὶ καθαριότητι, διῆκεν ἀπὸ 1926 μέχρι τῆς 5ης Ἀπριλίου τοῦ 1941». Ὁ κώδικας αὐτός, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα πράγματα, ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους κατὰ τὴ ληλασία τῆς Μητροπόλεως, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Ίωακείμ στὴ συνέχεια τοῦ παραπάνω σημειώματός του: «Ἐγένετο καὶ τοῦτο ἀνάρπαστον ὑπὸ τῶν ἀγρίων ἐπιδρομῶν μετὰ καὶ τόσων ἄλλων ἀρχείων καὶ πραγμάτων ἐν γένει τοῦ μητροπολιτικοῦ μεγάρου».

2. Τμήμα τῶν Πρακτικῶν εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθ. Γεωργιανό, Ίωακείμ Σγουρός, *Μητροπολίτης Ξάνθης, καὶ αἱ ἀποφάσεις τῆς Δημογεροντίας*, Θεσσαλονίκη 1968, καὶ στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, *Αἱ ἐπὶ Τουρκοκρατίας Δημογερονταίαι. Ἡ Δημογεροντία Ξάνθης*, Θεσσαλονίκη 1973, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Π. Ἀ. Γεωργαντζής, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης*, Ξάνθη 1976, σ. 235, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ παρουσιαζόμενου ἔργου, *Πρακτικά, Κώδιξ Α΄*, σσ. 11-12.

3. Βλ. *Πρακτικά, Κώδιξ Α΄*, σ. 17: Συνεδρ. 7ης Ἰουν. 1892 (ὅπου καταγράφεται ἡ ἐκλογή τῶν δημογερόντων), καὶ σσ. 363-364: Συνεδρ. 28 Νοε. 1912 (ὅπου καταγράφεται ἡ κοινὴ συνεδρία τῆς Ἐφορίας καὶ τῆς Δημογεροντίας στὴν αἴθουσα τῆς Μητροπόλεως ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ξάνθης Ἀνθίμου).

4. Γὰ τὸν Ίωακείμ Σγουρό βλ. Γεωργαντζής, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 234-239 (ὅπου καὶ

λαμβάνει τὰ Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων μέχρι τὸ τέλος τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωακείμ καὶ αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας τοῦ διαδόχου τοῦ Ἀνθίμου Ἀναστασιάδη (1910-1922).⁵ Καταγράφονται πληροφορίες γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς Ἑλληνορθοδόξου Κοινότητος Ἐάνθης σὲ σῶμα,⁶ καθὼς καὶ γιὰ ποικίλα ὀργανωτικὰ καὶ διοικητικὰ ζητήματα τῆς Κοινότητος αὐτῆς.⁷ ἀκόμη ἐντοπίζονται στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ μητροπολιτικοῦ οἴκου,⁸ γιὰ διάφορα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὶς τρεῖς σημαντικὲς μονὲς τῆς περιοχῆς, δηλ. τῆς Παναγίας Ἀρχαγγελιωτίσσης, τῆς Παναγίας Καλαμοῦς καὶ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν (ὅπως π.χ. εἶναι ἡ ἀνοικοδόμησις πτέρυγας [· «αἱ πρὸς κατοικίαν χρησιμεύουσαι οἰκοδομαί»] τῆς Ἱ. Μονῆς Ἀρχαγγελιωτίσσης,⁹ ἡ ἐκλογή ἐπιτρόπων καὶ ἐλεγκτῶν τῶν οἰκονομικῶν, καθὼς καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς διαχειρίσεως τῶν ἐπιτρόπων τῶν τριῶν αὐτῶν μονῶν),¹⁰ καὶ ναοὺς (ὅπως π.χ. ἡ αἴτηση τῶν ἐνοριτῶν τοῦ Σαμακοβίου «νὰ ἀνεγείρωσι τὴν πρὸ καιροῦ κατεδαφισθεῖσαν ἱερὰν αὐτῶν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου»),¹¹ τὴ λειτουργία νηπιαγωγείων¹² καὶ σχολείων,¹³ τὴ σύστασις καὶ μέριμνα γιὰ φιλεκαπαιδευτικὸς καὶ φιλανθρωπικὸς συλλόγους.¹⁴ ἀκόμη ὑπάρ-

σχετικὴ βιβλιογραφία).

5. Γιὰ τὸν μητροπολίτη αὐτὸν βλ. παρακάτω, σημ. 21.

6. Βλ. παραπάνω, σημ. 3.

7. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 29: Συνεδρ. ΙΑ' (ἀνάθεσις καταρτίσεως κανονισμοῦ τῶν ἐν Ἐάνθῃ ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτροπῶν)· σσ. 30-32: Συνεδρ. ΙΒ' (Ὁ Κανονισμὸς τῶν ἐν Ἐάνθῃ Ἐκκλησιαστικῶν Ἐπιτροπῶν)· σσ. 32-33: Συνεδρ. ΙΓ' (Πρακτικὰ τῶν ἐνοριακῶν τῆς Ἐάνθης Συνελεύσεως, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦσαν τὴν ἐκλογή δημογερόντων, ἀντιπροσώπων κ.ἄ.)· σσ. 35-36: Συνεδρ. ΙΔ': Πράξις πρώτη (Ἐνοριακὴ Συνέλευσις πρὸς συμπλήρωσιν ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς)· σ. 36: Συνεδρ. ΙΕ', Πράξις πρώτη (Παραιτήσεις καὶ ἐκλογὲς ἀπὸ τὶς ἐνοριακὲς συνελεύσεις τῶν ἐνοριακῶν συμβουλίων)· σσ. 39-40: Συνεδρ. ΙΖ', Πράξις δευτέρα (παράιτησις ἀντιπροέδρου καὶ ταμίας τῆς Ἐφορείας καὶ ἐκλογὴ ἀντικαταστατῶν), κ.ἄ.

8. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σσ. 21-22: Συνεδρ. Ε'· σσ. 24-25: Συνεδρ. Θ', Πράξις πρώτη· σ. 41: Συνεδρ. ΙΗ', Πράξις δευτέρα, κ.ἄ.

9. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 44: Συνεδρ. ΚΑ', Πράξις ἕκτη.

10. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 39: Συνεδρ. ΙΣΤ', Πράξις τετάρτη (ἔλεγχος διαχειρίσεως)· σσ. 40-41: Συνεδρ. ΙΗ', Πράξις πρώτη (ἐλεγκτές), κ.ἄ.

11. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σσ. 25-26: Συνεδρ. Θ', Πράξις τρίτη.

12. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σσ. 18-19: Συνεδρ. Β' (ἀποδοχὴ τῆς δωρεᾶς Ἀθ. Κουγιουμτζόγλου γιὰ ἴδρυση νηπιαγωγείου)· σσ. 19-20: Συνεδρ. Γ' (ἐπαναλειτουργία νηπιαγωγείου)· σ. 23: Συνεδρ. Ζ' (ἔγκρισσις γιὰ ἐκπαίδευση νηπιαγωγῶ «εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ζάππειον Παρθενιαγωγεῖον»), κ.ἄ.

13. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 20: Συνεδρ. Δ' (σχετικὰ μὲ τὶς ἄδειες λειτουργίας τῶν σχολείων)· σ. 24: Συνεδρ. Η', Πράξις Δ' (πόροι κοινοτικῶν σχολῶν)· σ. 29: Συνεδρ. Γ', Πράξις ἕκτη (πληρωμὴ διδασκάλου Ὁρθοδόξου Κοινότητος Γενι-κοῖ)· σσ. 38-39: Συνεδρ. ΙΣΤ', Πράξις δευτέρα (κατάλογος σχολῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ἐάνθης), κ.ἄ.

14. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 207: Συνεδρ. 26ης Φεβρ. 1907 (σύστασις τῆς Ἀγαθοεργοῦ Ἀδελφότητος τῶν Κυριῶν Ἐάνθης)· σ. 217: Συνεδρ. 30ῆς Ὀκτ. 1908 (οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τοῦ «Μουσικο-Γυμναστικοῦ Συλλόγου “Ὀρφεύς” καὶ τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος “Εὐ-αγγελισμὸς”»), κ.ἄ.

χουν πληροφορίες για μητροπολίτες Ξάνθης,¹⁵ αλλά και μνείες άλλων αρχιερέων, (μητροπολιτών ή επισκόπων),¹⁶ κληρικών που έδρασαν στην πόλη (πρωτοσυγγέλλων, αρχιερατικών επιτρόπων, διακόνων¹⁷ κτλ.) όπως επίσης Δημογερόντων και αντιπροσώπων, οι οποίοι συμμετέχουν στις συνεδριάσεις της Δημογεροντίας και των Γενικών Συνελεύσεων της πόλεως. Επίσης καταγράφονται και διάφορα άλλα ζητήματα που σχετίζονται με την εκκλησιαστική διοίκηση και τάξη, όπως και νομοκανονικά ζητήματα, που, προφανώς όπως και άλλους αρχιερείς, απασχολούσαν τον εκάστοτε μητροπολίτη Ξάνθης.¹⁸ Πρέπει επίσης να μνημονευθούν όσα καταγράφονται σχετικά με τη δράση της βουλγαρικής εξουσίας στην περιοχή, και ειδικότερα ιερέων, απεσταλμένων του εξάρχου Σωφρονίου.¹⁹ Τέλος σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που αντλούνται από τα Πρακτικά αυτά για την κοινωνική ζωή της πόλεως (προικοσύμφωνα, διαθήκες-κληρονομικά ζητήματα, φιλανθρωπία²⁰ κτλ.), αλλά

15. Για τον Ίωακείμ και τον Άνθιμο, εκτός από τη μνεία τους ως προέδρων των συνεδριάσεων και εκτός από τις υπογραφές τους στα Πρακτικά, καταγράφεται η έκλογή του πρώτου ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης και του δεύτερου ως Ξάνθης, όπου μετατέθηκε από τη Μητρόπολη Σαράντα Έκκλησιών· βλ. σ. 248: Συνεδρ. 26ης Οκτ. 1910. Επίσης μνημονεύεται ο Καλλίνικος (1875-1877), Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 28: Συνεδρ. Γ', Πράξεις δευτέρα, και ο Φιλόθεος (1877-1885), Πρακτικά, σ. 81: Συνεδρ. ΜΘ', ενώ στο τέλος του κώδικα εντοπίζεται η υπογραφή (έτ. 1963) του μητροπολίτη Άντωνίου.

16. Μνημονεύονται ο Σισανίου Ιερόθεος, Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 241: Συνεδρ. 17ης Αύγ. 1910 [Πράξεις Δ'], ο τιτουλ. επίσκ. Χριστουπόλεως Ίωακείμ, βοηθός (25 Νοεμβρ. 1902 έως 25 Ιαν. 1907) του Ξάνθης Ίωακείμ, βλ. Χρ. Κ. Τσούβαλης, *Οι τιτουλάριοι αρχιερείς του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Πάτρα 2003, σσ. 188 και 290· ο Χριστουπόλεως είχε διατελέσει αρχιδιάκονος και πρωτοσύγκελλος του Ξάνθης και υπογράφει ως πρόεδρος σε αρκετά πρακτικά των συνεδριάσεων της Δημογεροντίας, και ο Ροδοστόλου Άλέξανδρος, βοηθός του Ξάνθης, βλ. σ. 216: Συνεδρ. 23ης Σεπτ. 1908 (ορίζεται ο μισθός του), ο οποίος υπογράφει ως προεδρεύων τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Δημογεροντίας από 30 Δεκ. 1908 έως 26 Νοεμβρ. 1910· για τον Άλέξανδρο Δημόγλου, ο οποίος την 25η Σεπτεμβρίου 1907 χειροτονήθηκε επί φιλιώ όνόματι επίσκοπος Ροδοστόλου ως βοηθός του Άδριανουπόλεως Κυρίλλου, βλ. Τσούβαλης, *ό.π.*, (σημ. 16), σ. 190.

17. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 20: Συνεδρ. Δ' (πρωτοσύγκελλος Κωνσταντίος) κ.ά. σ. 103: Συνεδρ. 23ης Νοεμβρ. 1897 (προσωρινός αρχιερ. επίτρο. π. Φίλιππος Σακελλαρίου)· σ. 129: Συνεδρ. ΡΓ' (ιεροδιάκ. Ίωακείμ Γεωργιάδης), κ.ά.

18. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 36: Συνεδρ. ΙΔ', Πράξεις δευτέρα (Εποπτεία των πατριαρχικών και σταυροπηγιακών μονών και των κτημάτων τους από τους μητροπολίτες των οικείων επαρχιών)· σσ. 36-37: Συνεδρ. ΙΕ', Πράξεις δευτέρα (προχείρισις μοναχού και διάθεσις της περιουσίας του στη Μ. Αρχαγγελιωτίσσης)· σ. 39: Συνεδρ. ΙΖ', Πράξεις πρώτη (ζήτημα κανονικής τελέσεως γάμου: «γάμος τελεσθείς κρύφα και άνευ επισκοπικής άδειας άκυρός έστι και ως μη υπάρξας λογίζεται»), κ.ά.

19. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σσ. 62-63: Συνεδρ. ΛΘ', Πράξεις δευτέρα· σσ. 63-64: Συνεδρ. Μ'· σσ. 64-65: Συνεδρ. ΜΑ', Πράξεις δευτέρα· σσ. 93-94: Συνεδρ. ΝΗ', Πράξεις γ'· σσ. 99-100: Συνεδρ. ΞΔ'. Για τη βουλγαρική προπαγάνδα στην περιοχή της Ξάνθης, τη σθεναρή αντίδραση του μητροπολίτου Άνθίμου και τις συνέπειες της πίστεώς του προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο βλ. και Γεωργαντζής, *ό.π.* (σημ. 2), σσ. 240-242.

20. Βλ. Πρακτικά, Κώδιξ Α', σ. 38: Συνεδρ. ΙΣΤ', Πράξεις πρώτη (προικοσύμφωνο)· σ.

και για τη λαογραφία και τη γλωσσική μελέτη της περιοχής (τοπωνύμια, τοπικές ιδιωματικές λέξεις).

Στον δεύτερο κώδικα (Κώδιξ Β') ή καταγραφή αρχίζει με το Πρακτικό της 10ης Νοεμβρίου 1919 και τελειώνει με εκείνο της 17ης Φεβρουαρίου 1926, καλύπτει δηλαδή τα τελευταία τρία έτη (1919-1922) της αρχιερατείας του Ἀνθίμου²¹ (ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν ἔδρα του, ἐξόριστος ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους καὶ ἐπιτροπεύεταν ἀπὸ τὸν Ἰμβρου Πανάρετο) καὶ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Πολυκάρπου (1922-1935). Οἱ βασικὲς πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν κώδικα αὐτὸν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὲς, ἐπειδὴ τὰ θέματα τῶν συνεδριάσεων τῆς Δημογεροντίας στρέφονται γύρω ἀπὸ δύο μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα, τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ὅπως ἐπίσης καὶ τὸν ἀντικτυπὸ τῆς στὴν περιοχὴ τῆς Ξάνθης. Εἰδικότερα γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐξορία τοῦ μητροπολίτη Ἀνθίμου ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς ἐπαρχίας του, τὴ διαμονὴ στὴν Καβάλα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν ἀνάθεση τῆς ἐπιτροπικῆς διοικήσεως (ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1919 ἕως τὸ 1920) τῆς μητροπόλεως στὸν Ἰμβρου Πανάρετο.²² καταγράφονται διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀφιξὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴν Ξάνθη, τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλεως (4 Ὀκτωβρίου 1919) ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ κατοχὴ καὶ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως στὴν Ξάνθη σὲ συνεργασία πάντοτε μετὰ τὴ Μητρόπολη καὶ τὰ σωματεῖα τῆς πόλεως (Δημογεροντία, Ἐφορεία καὶ Λαϊκὴ Ἐνωσις),²³ τὸ ζήτημα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς στὴν περιοχὴ καὶ τῆς καταλήψεως καὶ διανομῆς σ' αὐτοὺς ἐκκλησιαστικῶν-κοινωνικῶν γαιῶν ἀπὸ τὸ Ἐποικιστικὸ Γραφεῖο.²⁴ Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων διαφαίνεται ἀκόμη καὶ ἡ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση σταδιακὴ ἀποδυνάμωση τοῦ ρόλου τῆς Δημογεροντίας καὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κοινό-

133: Συνεδρ. ΡΣΤ', Πράξεις β' (προικοσύμφωνο), κ.ἄ. σ. 24: Συνεδρ. Η', Πράξεις Β' (κληρονομικά) σ. 28: Συνεδρ. Ι, Πράξεις πρώτη καὶ Πράξεις δευτέρα (προικοσύμφωνο, διαθήκες, κληρονομικά) σσ. 43-44: Συνεδρ. ΚΑ', Πράξεις δευτέρα, Πράξεις τρίτη καὶ Πράξεις τετάρτη (κληρονομικά) σσ. 45-46: Συνεδρ. ΚΒ', Πράξεις δευτέρα (κληρονομικά) σσ. 46-49: Συνεδρ. ΚΓ' (κληρονομικά), κ.ἄ. σ. 25: Συνεδρ. Θ', Πράξεις δευτέρα (φιλανθρωπία: οικονομικὴ ἐνίσχυση ὀρφανῶν), κ.ἄ.

21. Γιὰ τὸν Ξάνθης (1910-1922) Ἀνθίμο Ἀναστασιάδη, τὸν ἀπὸ Σαράντα Ἐκκλησιῶν, βλ. Γεωργαντζῆς, ὁ.π. (σημ. 2), σσ. 239-242 (ὄπου καὶ βιβλιογραφία).

22. Βλ. *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σ. 13 (σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Προῦσης Δωροθέου, τοποτηρητοῦ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου). Γιὰ τὸν Πανάρετο Πετριδὴ ὡς Ἰμβρου (1912-1922) βλ. Μελίτων Καρῶς (μητροπ. Φιλαδελφείας), *Ἡ νῆσος Ἰμβρος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 48], Θεσσαλονίκη 1987, σ. 178. Γιὰ τὸν Πανάρετο ὡς Ἐλευθερουπόλεως (1900-1910) βλ. Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς, *Ἡ ἱστορία τῆς Μητροπόλεως Ἐλευθερουπόλεως. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 319-326.

23. Βλ. π.χ. *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σσ. 36-37: Συνεδρ. 17ης Μαΐου 1920. Βλ. καὶ σημ. 25.

24. Βλ. *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σσ. 178-187: τρεῖς Συνεδρ. Ἐφοροδημογεροντίας σχετικὰ μετὰ τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα.

τητος Ξάνθης σὲ διάφορους τομείς, ὅπως ἐκπαιδευτικὰ καὶ οἰκονομικὰ θέματα, ζητήματα οἰκογενειακοῦ δικαίου κτλ., καὶ ἡ μεταβίβαση τῶν σχετικῶν ἀρμοδιοτήτων στὴν Πολιτικὴ Διοίκηση.²⁵ Ὅπως καὶ στὸν προηγούμενο κώδικα, ἐντοπίζονται ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μνείες τῶν ποιμεναρχῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ξάνθης, μνείες ἄλλων ἐπισκόπων²⁶ ἀλλὰ καὶ ἀρχιερατικῶν ἐπιτρόπων, ἱερέων²⁷ κ.ἄ. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα, ἂν καὶ μᾶλλον περιστασιακὴ καὶ ἐλλιπής, εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν τύχη τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου τῆς Μητροπόλεως Ξάνθης (καταστροφὴς καὶ κλοπές) ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων κατὰ τὴν περίοδο τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς (1913-1919).²⁸

Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι καὶ στοὺς δύο τόμους ποὺ ἀντιστοιχοῦν στοὺς ἰσάριθμους κώδικες προτάσσονται Εἰσαγωγικὰ σημειώματα, ὅπου δίνονται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη ἐκδότη συνοπτικὲς ἀλλὰ κατατοπιστικὲς γιὰ τὸν ἀναγνώστη περιγραφὲς τοῦ περιεχομένου τῶν ἐκδιδόμενων κωδίκων, ὥστε νὰ τὸν κατευθύνουν στὴ μελέτη τῶν διαφορῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση συμβάλλουν καὶ τὰ ἄρτια Εὐρετήρια.

Ἀπὸ τὴν ἀνακεφαλαίωση λοιπὸν ὅσων ἐκτέθηκαν παραπάνω καθίσταται σαφὲς ὅτι οἱ δύο ἐκδεδομένοι κώδικες ἀποτελοῦν σημαντικώτατη ἱστορικὴ πηγὴ, γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο τὴν ὁποία καλύπτουν, ὅχι μόνον γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Ξάνθης ὡς ἄμεσα ἐξαρ-

25. Ὅλα αὐτὰ προκύπτουν ἀπὸ σειρά πρακτικῶν· βλ. ἐνδεικτικὰ *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σσ. 37-39: «Υπόμνημα συνταχθὲν καὶ ἐγκριθὲν περὶ τῶν ἀναγκῶν τοῦ τόπου» (πρὸς τὸν πρωθυπ. Ἐλευθέριο Βενιζέλο)· σ. 47: Συνεδρ. 8ης Ἰουλ. 1920, (ζήτημα) 1ον· σσ. 48-49: Συνεδρ. 24ης Ἰουλ. 1920, (ζήτημα) 5ον· σ. 58: Συνεδρ. 18ης Σεπτ. 1920, (ζήτημα) 1ον· σσ. 60-61: Συνεδρ. 15ης Ὀκτ. 1920, κ.ἄ. πολλά.

26. Δηλ. τοῦ Ἀνθίμου καὶ τοῦ Πολυκάρπου, οἱ ὁποῖοι προεδρεύουν στὶς συνεδριάσεις, βλ. καὶ σ. 219, ὅπου ὑπάρχει σημεῖωμα (29 Σεπτ. 1946) τοῦ Ξάνθης Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ ἐπίτροπο Ἰμβρου Πανάρετο, ὁ Δράμας (1910-1922) Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης ὑπογράφει τὰ Πρακτικὰ τῆς 4ης καὶ 5ης Σεπτεμβρίου 1922 (σσ. 128-134: σχετικὰ μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Ξάνθης Ἀνθίμου). Ἐπίσης στὸ πρακτικὸ τῆς Συνεδριάσεως τῆς 15ης Ἰουνίου 1920 (Ἀπόφασις 5η), ποὺ ἀφορᾷ ζήτημα διαζυγίου, σημειώνεται (σ. 55) ὅτι «τῆς ἐναγομένης κληθείσης νομίμως διὰ τοῦ ἁγίου Θεουπόλεως ...» πρόκειται προφανῶς γιὰ κάποιον τιτουλάριο ἐπίσκοπο τῆς ἐν λόγω ἐπισκοπῆς, τὸν ὁποῖον ὁμως δὲν ἔχω ἐντοπίσει. Ὁ Τσοῦβαλης, ὁ.π. (σημ. 16), σσ. 223-224 καὶ 270, καταγράφει ἕναν μόνον ἐπὶ φιλῶ ὄνοματι ἐπίσκοπο Θεουπόλεως, τὸν Παντελεήμονα Σκλάβο, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη τὴν 8η Δεκ. 1970.

27. Βλ. *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σ. 44: Συνεδρ. 28ης Ἰουνίου 1920 (ἰ. Μαργαρίτης Ζαγορίτης, προσωρινὸς ἀρχιερ. ἐπίτρο.), κ.ἄ.· σ. 58: Συνεδρ. 18ης Σεπτ. 1920 (ἀρχιερ. ἐπίτρο. ἀρχιμ. Γερμανός), κ.ἄ.· σ. 69: Συνεδρ. 8ης Ἰαν. 1921 (ἀρχιερ. ἐπίτρο. ἰ. Δημήτριος), κ.ἄ.· σ. 30: Συνεδρ. 4ης Μαΐου 1920 (ἰ. Δημήτριος, Οἰκονόμος, ἐνορίας Χατζῆ-Σταύρου, ἰ. Σταμάτιος ἐνορίας Οὐζοῦν Σοκακίου, ἱερομόν. Ἀβέρκιος ἐνορίας Σαμακοβίου), κ.ἄ.· σ. 91: Συνεδρ. 15ης Μαΐου 1921 (ἰ. Γεώργιος Παπαδόπουλος, ἐφημ. Καβακίου), κ.ἄ.

28. Βλ. *Πρακτικά*, Κώδιξ Β', σσ. 108-109: Συνεδρ. Ἐφορείας (13η Νοε. 1921), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ διαρπαγὴ μὲ ἀφορμὴ τὴ συζήτηση γιὰ τὰ τρία Νηπιαγωγεῖα τῆς Ξάνθης· σσ. 109-110: Συνεδρ. Ἐφορείας (22 Δεκ. 1921), ὅπου γίνεται μνεία τῆς ἀρπαγῆς μὲ ἀφορμὴ τὸ ἴδιο θέμα. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 1.

τώμενης από τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα, πολυποικίλα ζητήματα τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἀνάμειξη τῆς τότε ἐθναρχούσας Ἐκκλησίας στὸν κοινωνικὸ καὶ ἰδιωτικὸ βίον τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἔτσι μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῶν κωδίκων ὁ μελετητὴς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ σχηματίσει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν κοινωνία τῆς ἐποχῆς, τοὺς προύχοντες, τοὺς ἐπιχειρηματίες, τοὺς μεγάλους εὐεργέτες καὶ ὄλους ὅσοι προσέφεραν τὶς κάθε εἴδους ὑπηρεσίες τους στὴν Ἐλληνορθόδοξη Κοινότητα τῆς Ξάνθης. Ἐπίσης ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλληνοπαιδῶν, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ νηπιαγωγεῖο, καὶ σχετικὰ μὲ τὸ καθεστῶς τῶν ὑπευθύνων καὶ τῶν διδασκόντων στὰ σχολεῖα, ποὺ τελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἀνώτατη ἐποπτεία καὶ εὐθύνη τοῦ ἐκάστοτε μητροπολίτη τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς. Ἀκόμη ἀπὸ τὰ καταγεγραμμένα στοὺς κώδικες προκύπτουν στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση καὶ λειτουργία τῶν ἱερῶν μονῶν, γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ξάνθης ἀλλὰ καὶ ἄλλων χωρίων τῆς μητροπόλεως, ἐνῶ ἀπὸ τὶς καταγραφὰς κληρονομικῶν διαφωνιῶν, ἐκτελέσεως διαθηκῶν, γάμων καὶ διαζυγίων προκύπτουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γενικὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ στὴν περιοχὴ αὐτή. Τέλος θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ὅτι ὄχι λιγότερο ἀξιόλογα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται γιὰ τοὺς ποιμενάρχες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ξάνθης, καθὼς καὶ γιὰ ἄλλους ἀρχιερεῖς καὶ κληρικούς μὲ σημαντικὴ δράση στὴν περιοχὴ.

Τὸ περιεχόμενο τῶν κωδίκων μὲ τὰ Πρακτικὰ τῆς Δημογεροντίας ἔχει ἐκδοθεῖ σὲ δύο καλαίσθητους καὶ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένους τόμους. Ἔτσι τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον περιεχόμενο συνδυάζεται μὲ τὴν ἀψογὴ τυπογραφικὴ παρουσίαση τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπουσιάζουν τυπογραφικὲς καὶ ἄλλες ἀβλεψίες. Συνεπῶς δὲν θὰ ἀποτελοῦσε ὑπερβολὴ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ παρουσιαζόμενο δίτομο πόνημα τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Ξάνθης κ. Παντελεήμονα ἀποτελεῖ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη, ἀφοῦ καθιστᾷ προσιτὴ στοὺς μελετητὲς μιὰ πηγὴ ἢ ὁποῖα διαφωτίζει ὄχι μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάσταση, ἀλλὰ γενικὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς περιοχῆς τῆς Ξάνθης, κυρίως βέβαια κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ καλύπτουν οἱ καταγεγραμμένες συνεδρίες τῆς Δημογεροντίας τῆς πόλεως.

Γεώργιος Γ. Μητσόπουλος, *Τοπική - Νέα Ρητορική και Έπιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή, Α. Ν. Σάκκουλα, 2008, σελ. 134.

Ἡ τυπική Λογική τοῦ Ἀριστοτέλη γνώρισε τὴν μακρύτερη χρονική διαδρομὴ ὅπου ἕως στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὅπου τὰ *Principia mathematica* τῶν Russell καὶ Whitehead ἀνέδειξαν τὴν στενὴ σχέση λογικῆς καὶ μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Παράλληλα ἡ συμβολικὴ λογικὴ μὲ τὴν σειρά της διεκδίκησε καὶ ἐκείνη τὰ πρωτεῖα. Οἱ νέες ὥστόσο προσεγγίσεις δὲν κλόνησαν τὰ θεμέλια τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καὶ τὸ ὅλο οἰκοδόμημα στὸ ὅποιο ἀναγνωρίζουμε τὶς μεθοδολογικὲς ἀρχές κάθε ἐπιστήμης. Στὴν μελέτη της σκύβουν πάντα οἱ θεωρητικοὶ τῆς λογικῆς καὶ σύγχρονοι ἐπιστημολόγοι. Ἡ σχέση τῶν δύο Ἀναλυτικῶν μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο κεντρίζει πάντα τὸ ἐνδιαφέρον τους. Ἡ προσοχή τους ὥστόσο στρέφεται κυρίως στὴν θεωρία τῶν κατηγορικῶν καὶ τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν.

Ἡ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ συγκεκριμένα ἡ θεωρία τοῦ Δικαίου εἶναι συναφασμένη μὲ τὴν τυπικὴ Λογικὴ, ἰδίως μὲ τοὺς ἀποδεικτικὸς συλλογισμούς, τὴν παραγωγικὴ δηλαδή καὶ συστηματικὴ νόηση.

Τί συμβαίνει ὅμως μὲ τοὺς διαλεκτικὸς συλλογισμοὺς τῶν *Τοπικῶν* οἱ ὅποιοι ἀφοροῦν τὴν τέχνη τοῦ διαλέγεσθαι; Πῶς μποροῦν αὐτοὶ νὰ ἐνδιαφέρουν τὴ νομικὴ ἐπιστήμη; Στὰ *Τοπικά* τοῦ Ἀριστοτέλη ἐστίασαν τὶς νέες προσεγγίσεις στὴν θεωρία τοῦ Δικαίου νεώτεροι ἐρευνητὲς οἱ ὅποιοι τῆς προσέδωσαν νέες κατευθύνσεις εἴτε ὡς «τοπικὴ» εἴτε ὡς «νέα ρητορική». Τὶς νέες αὐτὲς θεωρίες οἱ ὅποιες ἀφοροῦν τὴν ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου παρουσιάζει συστηματικὰ καὶ ἀναλύει κριτικὰ ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Μητσόπουλος στὸ βιβλίο του.

Οἱ κύριοι ἄξονες τῆς ἔρευνας εἶναι ἀφ' ἐνὸς ἡ σχέση τοπικῆς καὶ ἐπιστήμης τοῦ Δικαίου ὅπως ἐκτίθεται μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ Theodor Viehweg (*Topik und Jurisprudenz*, München ⁵1974), καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ σύνδεση τῆς νομικῆς λογικῆς μὲ τὴ Νέα Ρητορική τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Ch. Perelman (*Logique juridique, Nouvelle Rhétorique*, Dolog 1975), ὅπου ἡ νομικὴ λογικὴ ἐμφανίζεται ὡς ἐπιχειρηματολογική.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἐμπερίστατη κριτικὴ τὴν ὁποία ὁ συγγρ. ἀσκεῖ στὶς θεωρίες αὐτὲς οἱ ὅποιες ὀδήγησαν στὴν δημιουργία «νέων σχολῶν» στὰ σύγχρονα ρεύματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου.

Κατὰ τὸν Viehweg ἡ ἀξία τῶν *Τοπικῶν* εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διαχωρίζει τὸν ἀποδεικτικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν διαλεκτικὸ. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ χῶρος τῶν ἐνδόξων. Τὰ ἐνδόξα εἶναι οἱ γνώμες τῶν πολλῶν γιὰ κάθε πρόβλημα μὲ τρόπο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνεταὶ συζήτηση καὶ νὰ δίνονται ἀπαντήσεις. Στὴ συνέχεια καθορίζει ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς ὅρους τοῦ διαλόγου καὶ τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν. Διαλεκτικοὶ εἶναι οἱ συλλογισμοὶ οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται στοὺς τόπους, στὶς γενικὰ ἀποδεκτὲς προτάσεις. Ἔτσι ὅμως ὁ Ἀριστοτέλης συνέλαβε καὶ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς

διαλεκτικής, ὁ δὲ Κικέρων εἶδε τὴν τοπικὴ ὡς ἐπιχειρηματολογία τῆς πράξεως (ὡς *ars inveniendi*).

Στηριγμένος στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Κικέρωνα καὶ τὸν Gian Battista Vico, ὁ Viehweg συλλαμβάνει τὴν Τοπικὴ ὡς τέχνη νοήσεως τοῦ προβλήματος, ὅπου οἱ τόποι δίνουν τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς νοήσεως. Ἀπὸ τὴν στιγμή πού ἡ τοπικὴ δὲν προϋποθέτει ὑπαρξή παραγωγικοῦ συστήματος ἀνάγεται ὁ δρόμος τῆς ἐρμηνείας, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ τοπικὴ εἰσβάλλει στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Δικαίου, μὲ τὴν βοήθεια τῆς πηγαίας γλώσσας.

Ἔτσι ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ὑπηρετεῖ τὴν λύση ἑνὸς προβλήματος, τότε –κατὰ τὸν Viehweg– ἡ νομικὴ ἐπιστήμη προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ πρόβλημα, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἔννοιες καὶ οἱ προτάσεις τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὄχι μόνον νὰ συνδέονται μὲ τὸ πρόβλημα, ἀλλὰ καὶ νὰ νοοῦνται μόνον μὲ βάση τὸ πρόβλημα.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ταυτίζει τὸν διαλεκτικὸ μὲ τὸν πιθανολογικὸ συλλογισμό εἴτε μὲ τὴν μορφή ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς εἴτε μὲ τὴν μορφή ἀτελοῦς ἀναλογίας, ὁ συγγρ. διατυπώνει τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις του στὴν θεωρία τοῦ Viehweg. Κατ' ἀρχὰς ὁ νομικὸς λογισμὸς, παρατηρεῖ, δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴν θεωρία τῶν τόπων, οὔτε τὴν ἐρμηνεία τοῦ κανόνος Δικαίου οὔτε τὴν δικανικὴ γνώση τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος, ἀφοῦ καὶ ἡ παραγωγικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπαγωγικὴ νόηση ἐφαρμόζονται στὸ σύστημα τοῦ Δικαίου. Στὴν συνέχεια ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀνεύρεση λύσεως ἑνὸς προβλήματος προσδιορίζει κάθε ἐπιστήμη. Ἐπὶ πλέον, ὅταν συνδέεται ἡ τοπικὴ μὲ τὴν λύση νομικῶν προβλημάτων, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν νοοῦνται ἀναγκαστικὰ καὶ οἱ τόποι ὡς νομικὲς ἔννοιες οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται στὸ σύστημα τοῦ Δικαίου. Αὐτὸ ὅμως παραμένει πάντα τελεολογικό.

Μὲ ἄλλα λόγια ἡ νόηση τοῦ Δικαίου στηρίζεται στὴν ὑπαγωγή «σκοποῦ εἰς σκοπὸν καὶ μέσου εἰς μέσον», προχωρεῖ δηλαδὴ τελεολογικά.

Βέβαια, εἶναι ὀρθή, σημειώνει ὁ συγγρ., ἡ ἀντίθεση τοῦ Viehweg τόσο στὴν νεοθετικιστικὴ φιλοσοφικὴ κίνηση ὅσο καὶ στὸν ἄκρατο νομικὸ θετικισμό, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση τοῦ Γερμανοῦ νομομαθοῦς νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ Λογικὴ τοῦ Δικαίου μὲ τὴν προτεινόμενη ἀνάλυση τῆς νοητικῆς δομῆς τοῦ διαλόγου, τὴν ὁποία ὁ Viehweg ὀνομάζει διαλογικὴ.

Ἡ θεωρία τῆς τοπικῆς, συμπεραίνει ὁ συγγρ., «ἐλάχιστα» συμβάλλει στὴν διευκρίνιση τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐρευνωμένων προβλημάτων τοῦ Δικαίου, ἀφοῦ αὐτὴ καθαυτὴ ἡ τοπικὴ δηλώνει τὴν διαλεκτικὴ πορεία τοῦ πνεύματος.

Ἄλλὰ καὶ τὸ ἐγχείρημα νὰ ἐμφανισθεῖ ἡ νομικὴ λογικὴ ὡς εἶδος ἐπιχειρηματολογίας – ὅπως τὴν θεώρησε ὁ Perelman ὁ ὁποῖος καὶ τὴν προσδιόρισε ὡς «νέα ρητορικὴ» – ἔχει μεγάλες ἀδυναμίες, ἀφοῦ καταλύει τὸ τελεολογικὸ σύστημα τοῦ θετικοῦ Δικαίου τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ ἀξιο-

λογικά αντικειμενικά κριτήρια και ανοίγει τον δρόμο για ελεύθερη έρμηνεία του Δικαίου. Αυτό επιτρέπει στον συγγραφέα να προχωρήσει σε κριτική ανάλυση του έρμηνευτικού κύκλου και της προγενέστερης στήν σκέψη των Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, Bultmann, Gadamer, και να αντικρούσει την άποψη ότι ο δικαστής δεν στηρίζει την απόφασή του στον κανόνα του Δικαίου αλλά στην διαίσθηση ή ακόμη στην «πρόγνωση».

Ο Perelman στηρίζεται στην έννοια της Ρητορικής όπως την προκάθρισε ο Άριστοτέλης ως «τέχνη της αναζήτησεως σε κάθε θέμα των διαθεσίμων μέσων για την δημιουργία πειθοῦς» (Ρητ. Ι 1355ε 25-27). Η έρευνα των επιχειρημάτων αποτελεί ένα βασικό στοιχείο της Ρητορικής ή οποια «δεν άφορα τόσο την αλήθεια όσο την άποδοχή της θέσεως». Ο νομικός συλλογισμός είναι, για τον Perelman, πρακτικός συλλογισμός ο οποίος οδηγεί στην αίτιολόγηση των αποφάσεων.

Στηριγμένος στις παρατηρήσεις του Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου ως προς τον νομικό διαλογισμό στον Άριστοτέλη, όπως παρουσιάζεται μέσα από χωρία των *Ηθικών Νικομαχείων* κυρίως στις περιπτώσεις της επίεικείας (1137b 22-24) και στην *Ρητορική* (I 1374b 11-13) και ο οποίος δεν έξομοιώνεται με την ρητορική επιχειρηματολογία, ο συγγραφέας δείχνει καθαρά ότι η δομή της νέας ρητορικής του Perelman «δεν ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις της δικονομικής θεωρίας στη γνώση δηλαδή των βασικών προβλημάτων που άναγονται στη φιλοσοφία του Δικαίου».

Η Ρητορική δεν έχει λειτουργική δύναμη, ώστε να αποτελεί τον κύριο λόγο στην επίτευξη του σκοπού της δίκης. Με άλλα λόγια, ο σκοπός της δίκης δεν μπορεί να άπορρέει από την λειτουργία της Ρητορικής.

Η διεισδυτική μονογραφία του Γεωργίου Μητσοπούλου όπου η διαύγεια της σκέψης συνοδεύεται λαμπρά από την σαφήνεια του λόγου επιτρέπει όχι μόνο στους νομικούς αλλά και σε μελετητές με φιλοσοφική παιδεία να άντιληφθούν την όλη προβληματική και τον ρόλο και της σημασίας της άριστοτελικής λογικής στην διαμόρφωση της νομικής σκέψης.

Φωτίζει όλες τις σύγχρονες τάσεις και έρμηνείες στο συγκεκριμένο πρόβλημα της σχέσης της «τοπικής» αλλά και της «νέας ρητορικής» με την έπιστήμη του Δικαίου, αναλύονται θέσεις συγχρόνων έρευνητών και νομικών (Viehweg, Esser, Degard, Agnes, Launhardt, Ιταλική Σχολή).

Με συστηματική αναφορά στις θέσεις έπιφανών Έλλήνων νομικών και φιλοσόφων του Δικαίου, άποτιμώντας τα θετικά αλλά και τα αδύναμα σημεία των συγχρόνων ξένων θεωριών ο συγγραφέας αφήνει να φανεί καθαρά πως ο τελεολογικός χαρακτήρας του Δικαίου καθιστά αδύναμες προσεγγίσεις οι οποίες άπομακρύνουν τη νομική σκέψη από τον άυστηρά συστηματικό χαρακτήρα της.